

Kleio Didactica nr. 9.

Tijdschrift van de
vereniging van docenten
in geschiedenis en
staatsinrichting
in Nederland (VGN)

KLEIO

24e jaargang nr. 4
mei 1983

De erosie van een hoeksteen
100 jaar huwelijk, gezin en samenleving

Inhoud

De erosie van een hoeksteen
100 jaar huwelijk, gezin en samenleving

Waarom gezinsgeschiedenis?
J. Toebes

Lessenopzet
B. Molenkamp

Bijlage: Leerlingen-
materiaal

Kroniek

Recensies

Adressen VGN

Algemeen Bestuur

Dr. N.J. Maarsen, *voorzitter*, Hazelaar-
straat 38, 4131 AC Vianen. Tel. 03473-
72749.

Drs. W.A. Kattenberg, *vice-voorzitter*,
Aalsburg 2624, 6602 WG Wychen. Tel.
08894-14837.

W. Bouwman, *1e secretaris*, Klooster-
straat 47, 5708 GM Helmond. Tel.
04920-34709.

E. Boerhout, *2e secretaris*, Androsdreef
14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769.

Mevr. H. Mulkens-Harmeyer, *penning-
meester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oude-
molen (Dr.). Tel. 05923-424.

Drs. C.G. van der Kooij, *sectie (1)
Pedak/Basisonderwijs*, Schuitendiep
39A, 9711 RB Groningen. Tel. 050-
128542.

T. van der Geugten, *sectie (3) Havo/Vwo*,
Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel.
071-413925.

R. van der Geest, *sectie (4) Tertiair
Onderwijs*, Plantsoen 71, 2311 KJ Leiden.
Tel. 071-125325.

Drs. C.A.M.J. Bogaerts, *redactie Kleio*,
Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein
(Utr.). Tel. 03408-83576.

Mevr. D. H. Verhagen, *Didactiekcom-
missie*, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313
HB Leiden. Tel. 071-122697

K.G. van Manen, *Onderwijsadviescom-
missie*, Beukenlaan 34, 3927 AK Rens-
woude. Tel. 08387-1661.

Correspondenten

Sectie (1) Pedak/Basisonderwijs

Drs. C. G. van der Kooij, Winschoterweg
10, 9723 CG Roodehaan, tel. 05904-
1556

Sectie (2) Mavo/Lbo

S. Erich, Rysloane 15, 9283 XS Surhui-
zum, tel. 05123-1607

Sectie (3) Havo/Vwo

Mevr. drs. E. Karreman, Van Limburg
Stirumstraat 13, 3581 VA Utrecht, tel.
030-514052

Sectie (4) Tertiair Onderwijs

Drs. J. Baalbergen, Sandbergstraat 8,
1391 EL Abcoude. Tel. 02946-3207

Didactiekcommissie

H. van Duysen, Van Baerlestraat 65 IV,
1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976

Onderwijsadviescommissie

Drs. H. Nolles, Stevensweg 22, 2141 VL
Vijfhuizen, tel. 02508-1934

Commissie Volwassenenonderwijs

F. Thijssen, Potgieterstraat 32 bis, 3532
VS, Utrecht, tel. 030-948310

Ledenadministratie en abonnementen

Leden van de VGN ontvangen Kleio kos-
teloos.

Aangifte, wijzigingen en opzegging van
het lidmaatschap **schriftelijk** meedelen
aan: **Administratie VGN, Vreeswijkstraat
319, 2546 AJ 's Gravenhage**. Aan nieuwe
leden wordt verzocht bij hun aangifte mee
te delen: naam, voorletters, eventueel
titel, huisadres, telefoonnummer, adres
van de school waar men de hoofdbetrek-
king heeft en ook de sectie of het soort lid-
maatschap waartoe men wenst te beho-
ren. Betaling na ontvangst acceptgiro-
kaart.

Niet-leden kunnen zich na goedkeuring
van het bestuur abonneren op Kleio à
f 65,— per jaar. Voor aanvraag richtte
men zich tot de penningmeester van het
bestuur, Mevr. H. Mulkens-Harmijer,
Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen.

Reglementair komen alleen diegenen in
aanmerking voor een abonnement, die
geen docent geschiedenis en staatsinrich-
ting zijn.

Contributies

Voor 1982 bedragen de contributies:

Gewone leden

- a. docenten PA's, Havo,
Vwo en tertiair onderwijs f 90,—
- b. docenten Mavo, Lbo,
basisonderwijs f 70,—
- c. buitengewone leden f 65,—
- d. studentleden f 65,—

Leden, die minder dan 16 uur per week
lesgeven, kunnen in aanmerking komen
voor een verminderde contributie. Hiertoe
moet men een schriftelijk verzoek indie-
nen bij de penningmeester, met vermeld-
ding van naam, adres, naam van de school,
aantal te geven uren en de categorie waar-
toe men behoort.

Vermindering van contributie moet elk
jaar opnieuw worden aangevraagd voor 1
december van het nieuwe kalenderjaar.

Losse nummers

Kleio f 7,50 tenzij anders vermeld. Leer-
lingenmateriaal Kleio-Didactica: f 5,00,
5 tot 10 ex. f 3,50 per ex., meer dan 10
f 3,— per ex., meer dan 20 f 2,50 per ex.
Gelieve het bedrag onder vermelding van
het gewenste nummer(s) te storten op giro
128701 t.n.v. penningmeester VGN te
Den Haag.

Redactie Kleio Didactica

Mevr. J. Rijken, Maasstraat 72 A III
1078 HL Amsterdam, tel. 020 - 715133
Mevr. M. Langenbach, Utrecht
B. Molenkamp, Uden

Redactie Kleio Didactica no 9

B. Molenkamp
J. Toebes

Waarom gezinsgeschiedenis?

Het Nederlands geschiedenisonderwijs is in de laatste jaren behoorlijk veranderd. Dit blijkt o.a. uit de schoolboeken. Er wordt meer aandacht geschonken aan de zelfwerkzaamheid van de leerlingen (oa door bronnengebruik), er zijn betere vragen en opdrachten, de toepassing van beelden is bijkans algemeen geworden, er wordt meer thematisch gewerkt en er is meer aandacht voor de niet-politieke aspecten van de geschiedenis.

Toch moet er naar onze indruk nog heel wat gebeuren op het gebied van de stofkeuze en de stofpresentatie om het sterk beschrijvend en encyclopedisch karakter van het vak om te buigen in de richting van een instrument voor de 'bestaansverheldering' van de leerling. Zoals elders beschreven (zie: J.G. Toebes, *Gschiedenisonderwijs in de moderne samenleving*, in: L.G. Dalhuisen/J.G. Toebes/D.H. Verhagen, *Gschiedenis op school*, deel 1 Grondslagen, Groningen 1982, pp. 17-56 en in: J.G. Toebes, Van 'cultuuroverdracht' tot 'verheldering van het bestaan', in: *Op weg naar een onderwijsgeschiedenis*, Den Bosch 1982, pp. 7-23) kan in onze samenleving niet meer volstaan worden met een op het verleden georiënteerd cultuurpatroon. Daarop berust veel van de traditionele stofkeuze. De 'grondslagen van onze cultuur' kregen en krijgen daarbij ruime aandacht: Egypte, Griekenland, Rome, de middeleeuwse cultuur, de Reformatie, de Renaissance e.d.

Wel is er door de vergrote aandacht voor de contemporaine geschiedenis een accentverschuiving in de richting van de moderne samenleving op te merken, maar men heeft o.i. niet voldoende de consequenties daaruit voor de stofkeuze van de andere perioden getrokken.

Trouwens ook ten aanzien van de 20e eeuw blijft de aandacht teveel gericht op politieke zaken en wordt er onvoldoende probleemgeoriënteerd gewerkt. Wat dit laatste betreft kan dit met een voorbeeld worden verduidelijkt. Voor ons is het niet zo zeer belangrijk dat leerlingen weten dat er een Tweede Wereldoorlog was en welke militaire manoeuvres en politieke strategieën daarin belangrijk waren, maar gaat het eerder om vragen als: hoe kon een oorlog als deze uitbreken, waardoor kon die zo'n catastrofale omvang krijgen en vooral: welke gevolgen heeft die oorlog nog steeds voor onze samenleving?

Door de sterke pre-occupatie met politieke geschiedenis ontbreekt gezinsgeschiedenis nagenoeg in het geschiedenisonder-

wijs, terwijl behandeling daarvan duidelijk tot de door ons bedoelde 'bestaansverheldering' kan bijdragen. Huwelijk en gezin verkeren tegenwoordig zoals ieder weet in een crisis, althans in een radicaal proces van verandering. Het aantal huwelijkssluitingen vertoont een dalende tendens, terwijl het aantal echtscheidingen de laatste jaren drastisch is toegenomen. Verder zijn de geboortecijfers scherp gedaald en is het verschijnsel 'samenwonen' bij jonge paren bijkans algemeen geworden. Jongeren-van-nu kijken in het algemeen dus anders tegen huwelijk en gezin aan dan hun ouders en grootouders.

Daar historici vooral geïnteresseerd zijn in veranderingen, zou het de taak van het vak geschiedenis op school moeten zijn de duidelijk waarneembare veranderingen op dit gebied te verklaren. Waar huwelijk en gezin geen eilanden in de samenleving zijn, is een relatie tussen deze veranderingen en die in de samenleving als geheel aanwezig. Vandaar dat deze relatie duidelijk naar voren zou moeten komen. Ook zou de continuïteit van sommige verschijnselen (o.a. het 'gelijktijdige van het ongelijktijdige') aan de orde dienen te worden gesteld. In ons cahier hebben daarom de centrale vragen (zie inleiding) daarop duidelijk betrekking. Zo is deze leerplaneenheid een exemplaar geworden waarmee wij onze bedoelingen ten aanzien van de vernieuwing van het geschiedenisonderwijs kunnen demonstren. Wij hopen uiteraard dat het exemplaar overtuigend genoeg is.

Ontstaansgeschiedenis van het leerlingen-cahier

Dit cahier vond zijn ontstaan in een nascholingscursus voor geschiedenisdocenten, gehouden in het najaar van 1981, georganiseerd door de afdeling vakdidactiek geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Daaraan namen 12 docenten uit de regio deel; de leiding ervan berustte bij de samenstellers van dit cahier, beiden vakdidacticus.

Na een inleiding van de cursusleiding over de didactische, methodische en vakinhoudelijke aspecten van de cursus en de vaststelling van de doelstellingen, werd de groep ingedeeld in subgroepjes, die elk één aspect voor hun rekening zouden nemen. Daarvóór was door de begeleiders een matrix gemaakt waarin de verschillende deelaspecten kort werden beschreven. Die aspecten waren: samenstelling van het huishouden; waarden en normen; economische functie; communicatie; woon- en

leefomstandigheden; opvoeding van kinderen; situatie van bejaarden.

Gekozen werd voor een beperking tot Nederland en, wat de perioden betreft, tot drie tijdperken: pre-industrieel (17e-19e eeuw); industrieel (van omstreeks 1870 tot ± 1960) en post-industrieel (na ± 1960). Uiteraard lag daaraan een uitgebreide oriëntering op het gebied van de gezinsgeschiedenis ten grondslag (zie literatuurlijst).

Al werkende aan de vormgeving van het cahier bleken twee dingen:

- a. over de eerste periode is er t.a.v. dit onderwerp niet zoveel bruikbaar materiaal voorhanden;
- b. een lengtedoorsnee per aspect leidt tot doublures en doet het tijdsperspectief te kort.

Vandaar dat we ons bij de definitieve vormgeving beperkten tot de periode na 1870 en van een periode-indeling uitgingen, waarin de verschillende aspecten werden ondergebracht. Alleen de beide laatste aspecten lieten we – om het onderwerp niet te breed te maken – buiten beschouwing. De periode 1870-1960 verdeelden we in tweeën:

1. 1870-1920: de tijd van de industrialisatie;
2. 1920-1960: de tijd van de verdere uitbouw van de industriële, verstedelijkte samenleving en van de consolidatie in politiek, sociaal en mentaal opzicht.

De ceasuur naar de 'post-industriële samenleving' bleef bij 1960, omdat toen, mede door de spectaculaire welvaarttoeneming, grote veranderingen zich manifesteerden op politiek, sociaal en mentaal gebied.

Uiteraard kreeg door bovengenoemde maatregelen het cahier een heel andere vorm dan die welke door de docentengroep oorspronkelijk was opgezet. Zij zijn voor het eindproduct dan ook niet verantwoordelijk.

In de fase waarin dit cahier zijn definitieve vorm kreeg, besloten de beide samenstellers de probleemstelling, zoals die tot uiting komt in de centrale vragen van de inleiding (m.n. de eerste drie) via cijfermateriaal over gezinsgrootte, huwelijksleeftijd, aantal echtscheidingen e.d. aan de orde te stellen. We nemen aan dat dergelijke gegevens de leerlingen *direct* kunnen motiveren voor het onderwerp. De daarbij tevoorschijn komende gegevens vragen a.h.w. om een verklaring. Via het systeem der onderzoekende methode dienen de leerlingen eerst voorlopige antwoorden (hypothesen) op de vraagstellingen te geven. In de rest van het cahier is

zóveel materiaal verzameld dat aan het eind van de leerweg deze hypotheses getoetst kunnen worden.

Uit het voorgaande bleek al dat we een nauwe relatie zien tussen gezin en samenleving. Eerst worden daarom steeds algemene aspecten van de maatschappij in de betreffende periode aan de orde gesteld, althans voor zover die relevant zijn voor het gezin. Uiteraard worden die aspecten kort behandeld: het geheel is al omvangrijk genoeg. Al-te-diepgaande behandeling ervan (óók in de les!) zou de centrale thematiek uit het oog doen verliezen.

Doelstellingen

De globale doelstellingen vindt men in de inleiding van het leerlingencahier.

Uitgaande van de verschillende aspecten waarin het onderwerp was onderverdeeld (samenstelling van het huishouden, waarden en normen, economische functie, communicatie, woon- en leefomstandigheden) werden nog de volgende cognitieve doelstellingen geformuleerd.

De leerlingen moeten:

– (vooraf) de functies van het gezin in de verschillende perioden kunnen noemen.

(Ad 1)

– de verschillen in de samenstelling van het Nederlandse gezin in een aantal perioden (en event. regio's) kunnen aangeven en de oorzaken kunnen omschrijven;

– de gemiddelde leeftijd van huwelijks-sluitingen in een aantal perioden (en event. regio's) kunnen vaststellen en de oorzaken kunnen noemen van de stijging of daling ervan;

– de oorzaken van het ongehuwd zijn in de verschillende perioden (en event. regio's) en de afnemende van het aantal ongehuwden in de 19e en 20e eeuw kunnen aangeven;

– economische, sociale en mentale (o.a. godsdienstige) oorzaken voor de gezinsgrootte in verschillende perioden (en event. regio's) kunnen onderscheiden.

(Ad 2)

– de invloed van godsdienst en levensbeschouwing op de huwelijksmoraal (sexuele moraal) in verschillende perioden (en event. regio's) kunnen vaststellen;

– inzien dat er verband bestaat tussen een veranderende opvatting over godsdienst (m.n. secularisatie) en de huwelijksmoraal (sexuele moraal);

– inzien dat de bourgeoisie een voorbeeld-functie heeft gehad m.b.t. het waarden- en normenpatroon van andere bevolkingsgroepen.

(Ad 3)

– de economische functie van het gezin in de verschillende perioden (en event. regio's) kunnen vaststellen en de onderscheiden rolpatronen van man, vrouw en

kind daarin;

– de relatie kunnen aangeven tussen veranderende sociale en economische omstandigheden (m.n. de verkorting van de arbeidstijd), de sociale en mentale opvattingen enerzijds en rolpatronen anderzijds;

– de functie van de vrije-tijdsbesteding in de verschillende perioden (en event. regio's) kunnen aangeven en de oorzaken van de veranderingen in dat opzicht.

(Ad 4)

– de aard van gesloten en open gemeenschappen kennen en hun functioneren in een bepaalde historische context;

– de oorzaken van het openbreken van gesloten gemeenschappen kunnen weer-geven;

– de relatie kunnen aantonen en verklaren tussen de aard van de gemeenschap (open of gesloten) en de opvattingen over gezin en partnerkeuze.

(Ad 5)

– de relatie kunnen aangeven en verklaren tussen de gezinsbehuizing en:

a. de functie van het gezin;

b. grootte van het gezin;

c. sociale en economische omstandigheden;

d. levensstijl;

– inzien dat de bourgeoisie een voorbeeld-functie heeft (gehad) voor de levensstijl van andere bevolkingsgroepen (m.n. de arbeiders), o.a. voor het inrichten van de woning.

Uit deze doelstellingen – en natuurlijk ook uit de inhoud van het cahier – blijkt een voorkeur voor een sociaal-wetenschappelijke aanpak in de geschiedenis. Dit blijkt uit het gebruik van begrippen als gesloten gemeenschap, isolement, sociale controle, nabuurschap, endogamie, grotendeels kenmerkend voor de in hoofdstuk I beschreven traditionalistische of statische gemeenschap (al zijn we ons bewust van het al-te-generaliserende van zo'n term). Deze wordt geplaatst tegenover het 'modern-dynamisch cultuurpatroon' van de socioloog Hofstee. Hij verstaat daaronder de bereidheid van de mensen om veranderingen te overwegen (E.W. Hofstee, De groei van de Nederlandse bevolking, in: A.N.J. den Hollander, e.a., *Drift en koers*, Assen 1962², pp. 13-84. Idem in: Over het modern-dynamisch cultuurpatroon, in: *Sociologische Gids*, 1964, afl. 3, pp. 139-154). Dit model-begrip staat in wezen centraal in het hele cahier, waarbij urbanisatie, industrialisatie, secularisatie, democratisering, welvaartsverhoging als belangrijke veranderingen in de sociale en mentale sfeer (óók t.a.v. huwelijk, gezin en sexualiteit) naar voren komen. We hopen dat de leerlingen met dit materiaal tot een dergelijke analyse in staat zijn,

waarbij zij oog krijgen voor de interdependentie van de verschillende factoren. Uiteraard wordt een monocausale verklaring door de auteurs verworpen. We zouden met zo'n verklaring het wezen van het vak geschiedenis aantasten!

Wat de selectie van het materiaal betreft: er is veel aandacht besteed aan het vinden van zo concreet mogelijke bronnen uit de tijd zelf, waarbij we veel gebruik maakten van populaire geschriften als 'Uit het Rijke Roomsche Leven', 'Ach ja, de jaren vijftig', etc. Qua tijd is de periode 1920-1960 het best vertegenwoordigd, waarbij vooral nadruk kwam op de verschillende levensstijl van rooms-katholieken en protestanten in die tijd. De invloed van de godsdienst op de levensstijl heeft naar onze mening zozeer het denkpatroon bepaald van veel veertigers en ouderen-van nu dat aandacht daarvoor een bijdrage zou kunnen leveren aan de doelstelling (enig) begrip krijgen voor de denkbelden van je ouders, grootouders en misschien wel overgrootouders'. Het contrast met de veranderingen van de jaren '60 en '70 zou zo des te beter kunnen worden gezien.

Docenten die, dit materiaal bekijkend, tot de conclusie komen: 'maar dit is toch maatschappijleer', stuiten zo op een merkwaardige contradictie in ons vakkenstelsel. Naar onze smaak houdt maatschappijleer zich teveel met hedendaagse verschijnselen bezig, zonder voldoende historisch reflectie daarop, terwijl het vak geschiedenis hedendaagse problemen en verschijnselen praktisch niet als uitgangspunt voor de behandeling van historische fenomenen beschouwt. Een wederzijdse bevruchting is daarom nodig. Dit pleit voor een nauwe samenwerking tussen beide vakken (trouwens ook met aardrijkskunde!) en op den duur zelfs voor een samensmelting ervan, althans als het voor die vakken kenmerkende denken erin behouden blijft. Dit zou dan kunnen gaan in de richting van een soort 'historische maatschappijleer', met name in de bovenbouw. Daar het nog lang niet zover is, zal getracht moeten worden het vak geschiedenis een stuk 'maatschappelijker' te maken. Daartoe wil dit cahier een aanzet geven.

Literatuur

Michiel Anderson, *Approaches to the History of the Western Family 1500-1914*. London 1980.

Ph. Ariès, *l'Enfant et la famille sous l'ancien régime*. Paris 1975. (ook vertaald in het Duits en Engels)

Kees Bertels e.a., *Vrouw, man, kind. Lijnen van vroeger naar nu*. Baarn 1978 (oorspr. verschenen in Jeugd en samenleving in 1975, 1976 en 1978).

Lea Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*. Meppel 1977.

D. Haks, Het gezin tijdens het ancien régime: een historiografisch overzicht, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 19 (1980), pp. 235-270.

idem, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17e en 18e eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat-17e en 18e eeuwse gezinsleven*. Assen 1982.

E.W. Hofstee, *Korte demografische ge-*

schiedenis van Nederland van 1800 tot heden. Haarlem 1981.

Els Kloek, *Gezinshistorici over vrouwen. Een overzicht van het werk van gezinshistorici en de betekenis daarvan voor de vrouwengeschiedenis*. Amsterdam 1981.

G.A. Kooy, *Het modern-westers gezin. Een inleidende gezinssociologische beschouwing*. Deventer 1977.

idem, *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland. Ontwikkelingen en vooruitzichten*. Deventer 1978.

Christopher Lasch, *Haven in a heartless world. The family besieged*. New-York 1977.

Peter Laslett, *The world we have lost*. London 1976.

H.F.M. Peeters, Vijf eeuwen gezin en kind in West-Europa. Een historiografisch overzicht. Enkele lijnen en richtlijnen, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 94 (1981), pp. 343-376.

Edward Shorter, *De wording van het moderne gezin*. Baarn z.j. (vert. van The

Making of the Modern Family, New-York 1975).

Jan Starink, 58 Miljoen Nederlanders en de crotiek, in: A.F. Manning/M. de Vroede (red.), *58 Miljoen Nederlanders*. Amsterdam 1977, pp. 281-308.

J.M.W. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem*. Meppel 1968.

C.J. Weeda (red.), *Huwelijk, gezin en samenleving. Centrale problemen, alternatieven en overzichten*. Assen 1981.

A.M. van der Woude, Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 5, Bussum 1980, pp. 169-194.

Deze lijst heeft alleen betrekking op literatuur m.b.t. gezinsgeschiedenis. Voor de maatschappelijke context zijn uiteraard veel meer boeken en artikelen geraadpleegd. Sommige vindt men vermeld in het leerlingencahier.

Lessenopzet

Voordat we ingaan op de specifieke aanpak van elk hoofdstuk afzonderlijk moeten we vooraf met de meeste nadruk wijzen op de vier centrale vragen in de inleiding van het leerlingencahier. Deze vragen vervullen de functie van rode draad die door de lessen heenloopt. Rond die vragen is het thema gecentreerd en daartoe moeten we steeds terug-keren. Daarom verdient het aanbeveling aan de hand van hoofdstuk één *Wat is er veranderd*, de leerlingen eerst een voorlopig antwoord te laten geven op deze vier vragen.

Lesprocedure per hoofdstuk

Uitgaande van de gedachtengang dat het gehele thema binnen 16 à 18 lessen moet zijn afgewerkt komen we tot de volgende lesverdeling:

hoofdstuk 1: 2 lessen

hoofdstuk 2: 1 les + huiswerk

hoofdstuk 3: 1 les + huiswerk

hoofdstuk 4: 6 à 7 lessen + huiswerk

hoofdstuk 5: 2 à 3 lessen + huiswerk

hoofdstuk 6: 2 à 3 lessen + huiswerk

Slotles: evaluatie + toets

Hoofdstuk 1 Wat is er veranderd?

De vragen zijn hulpvragen om voorlopige antwoorden te kunnen geven op de centrale vragen. Havo-leerlingen zouden ze waarschijnlijk geheel of grotendeels moeten maken, terwijl bij vwo-leerlingen aan een selectie gedacht kan worden. Een mondelinge klassikale beantwoording of behandeling van deze deelvragen dient echter te worden vermeden. De voorlopige aard van de antwoorden brengt met zich mee dat er per leerling verschil kan optreden. Vast staat wel dat de informatie uit hoofdstuk één 'n uniform antwoord mogelijk maakt op vraag 1. Ook het antwoord op de vraag in hoeverre anders gedacht wordt kan vrij eensluidend geformuleerd worden. Hetzelfde geldt voor vraag 2, wanneer en in hoeverre een en ander veranderde.

De rest van de vragen c.q. onderdelen van vragen lokken zeer voorlopige antwoorden uit en eisen van de leerling behalve enig nadenken ook aanvaardbare argumenten voor zijn beweringen. Daarom verdient het aanbeveling enkele voorlopige antwoorden op die centrale vragen wel klassikaal te behandelen.

Hoofdstuk 2 Naar een nieuwe tijd

1 les + huiswerk

Doelstellingen

De informatie heeft vooral ten doel dat leerlingen na behandeling

– enkele kenmerken van een agrarische samenleving kunnen noemen

– de volgende begrippen kunnen omschrijven: sociale controle, dynamische samenleving en statische samenleving.

Lesprocedure

Leerlingen krijgen de opdracht m.b.v. richtvragen de tekst te lezen

– zij moeten *maken* de vragen: 3, 4, 9, 10, 12, 13 en 15

– zij moeten de verschillen stad-platteland schematiseren, dus invullen van schema: platteland stad

...

Afronding van de les met een onderwijsleergesprek waarin het probleem centraal staat:

verandering in het gedragspatroon bij overgang van agrarisch naar industriële samenleving en herwaardering van normen.

Hoofdstuk 3 Nederland tussen 1920 en 1960

1½ les + huiswerk

Doelstellingen

- de leerlingen moeten relatie kunnen leggen tussen de technologische vooruitgang en het veranderende normen- en waardenpatroon;
- de leerlingen moeten de veranderingen van de behandelde aspecten kunnen beschrijven.

Lesprocedure

- korte behandeling van moeilijkheden waarop de leerlingen bij het thuis lezen van de tekst gestoten zijn, eventueel aan de hand van een paar door de docent gekozen opdrachten;
- invullen onderstaand schema (NB: voor 'Inkomen' gelden andere jaartallen. Zie tekst par. 2).

aspecten in verandering 1920-1960

inkomen	sociale laag	gezondh.	woningb.	commu-nic.	toerisme	onderwijs	buitenkerkel.
---------	--------------	----------	----------	------------	----------	-----------	---------------

(1938)

(1954)

N.B.

De leerlingen moeten het schema wat ruimer dan hier het geval is opzetten anders is invullen ervan onmogelijk wegens ruimtegebrek.

- klassikaal bespreken van het schema.

Hoofdstuk 4 Huwelijk, gezin en seksualiteit tussen 1920 en 1960

6 à 8 lessen

Doelstellingen

- de leerling moet de heersende normen en waarden t.a.v. vrouw, huwelijk en gezin uit deze periode kunnen beschrijven;
- de leerling moet relatie kunnen leggen tussen de heersende normen en de aspecten uit hoofdstuk 3;
- de leerling moet de verschillen tussen de Prot.Chr. en R.K. huwelijksmoraal kunnen beschrijven;
- de leerling moet zijn eigen antwoorden, voorlopig gegeven op de centrale vragen, kunnen toetsen aan de informatie uit dit hoofdstuk;
- de leerling moet een relatie kunnen leggen tussen vrouwenemancipatie en economische situatie;
- de leerling moet een relatie kunnen leggen tussen welstandspositie en houding t.o.v. waarden en normen;
- de leerling moet een relatie kunnen leggen tussen welstandspositie en mogelijkheid sociale controle te ontduiken;
- de leerling moet een relatie kunnen leggen tussen technologische vooruitgang en verandering van het normenpatroon.

Lesprocedures

1e les

Doelstelling: in deze les moet de leerling een aantal kenmerken kunnen opnoemen t.a.v. het R.K. en Prot.Chr. milieu tijdens het Interbellum;

- een aantal voorbeelden kunnen noemen van gebieden waar bedoelde milieus nog aanwezig zijn;
- een vergelijking kunnen maken met het buitenland.

Het gaat in dit verband vooral om de vragen: 1 t/m 4. Laat leerlingen (in groepen) een korte reflexie geven op de vraag welke veranderingen in hun levenswijze zouden plaats vinden als ze in één van deze milieus geleefd hadden. Bespreek die reflexies klassikaal tegen het eind van de les.

Het voorgestelde interview (opdracht 9) kan in dit kader eventueel ook gehouden worden.

2e les

In deze les gaat het vooral om het gezinsleven in R.K. en Prot.Chr. kringen, §3 en §4.

Het verdient aanbeveling de leerlingen deze pagina's als huiswerk op te geven, zodat zij in staat zijn *in de les* een schema op te stellen waarin de verschillen en overeenkomsten tussen Prot.Chr. en R.K. opvattingen over huwelijksmoraal en positie van de vrouw duidelijk worden. Indien met dit schema gewerkt wordt, hoeven vraag 11, 12, 13 en 17 niet meer apart behandeld te worden.

De andere vragen kunnen naar eigen keuze behandeld of weggelaten worden.

3e les

Uitloop van les 2; ongeveer 10 minuten.

Het gaat in deze les verder om het gemengde huwelijk.

In het bijzonder de vragen 18 en 19 zullen hierbij een goed hulpmiddel zijn. Nadat beide vragen door de leerlingen (in groepjes) bestudeerd zijn zou een discussie gehouden kunnen worden rond de stelling: het geloof speelt anno 1983 uiteraard een (geen) rol bij de partnerkeuze; in dit verband kan het gemengde huwelijk tussen 2 cultuurkringen ter sprake komen. Indien men dat niet wil, dan zou men een discussie kunnen uitlokken over de stelling: hoe hoger mijn positie in de maatschappij, hoe minder ik me hoef aan te trekken van de geldende normen in de samenleving.

4e les

In deze les moet de leerling ervaren dat ook in de jaren dertig wel een pluriforme samenleving aanwezig was, maar dat één

Kleio Didactica 9 (1983)
Leerlingenmateriaal

Een uitgave van

de vereniging van
docenten in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland (VGN)

100 jaar huwelijk,
gezin en samenleving

De erosie van een hoeksteen

B.Molenkamp,
J.Toebes

met bijdragen van

H.Ebberink, M.Grever, F.d'Haens,
M.Kapteyn, J.Krol, W.de Mulder-Mertens,
L.Nolet, P. vd Schans, J.Schopman,
J.Sillekens, J.Sniekers, P.Spijkers.

Inhoud

- 1 Wat is er veranderd? 1**
 - 1 Huwelijksleeftijd 1
 - 2 Aantal huwelijksluitingen 1
 - 3 Kerkelijk-gemengde huwelijken 2
 - 4 Grootte en samenstelling van het huishouden 2
 - 5 Geboorten 2
 - 6 Echtscheiding 3
 - 7 Vrouwelijke beroepsbevolking 3
 - 8 Denkbeelden over huwelijk, gezin en sexualiteit 3
 - 9 Waarom al deze veranderingen? 3
- 2 Naar een nieuwe tijd: Nederland tussen 1870 en 1920 4**
 - Van een agrarische naar een industriële en stedelijke samenleving 4
 - 2 Kenmerken van een agrarische samenleving 5
 - 3 Naar de stad 6
 - 4 De vader als grote onbekende 7
 - 5 De burgerij: het onvermijdelijke huwelijk 8
 - 6 De vrouw als kern van het gezin 8
- 3 Nederland tussen 1920 en 1960: een moderne samenleving? 9**
 - 1 Economische ontwikkeling 9
 - 2 Inkomenssituatie 9
 - 3 Gezondheidszorg 9
 - 4 Woningbouw 10
 - 5 Communicatie en ontspanning 11
 - 6 Verkeer en toerisme 12
 - 7 Onderwijs 13
 - 8 Buitenkerkelijkheid 13

- 4 Huwelijk, gezin en sexualiteit tussen 1920 en 1960 15**
 - 1 Nederland modern-dynamisch? 15
 - 2 Godsdienst en levensstijl 15
 - 3 Het 'goede katholieke gezin' 17
 - 4 'Goddelijke ordinantiën': de protestantse zede 18
 - 5 Twee geloven op één kussen? 19
 - 6 Socialisten, feministen en anderen 21
 - 7 De 'walgelijke' Neo-Malthusianen 22
 - 8 De positie van de vrouw, formeel en informeel 22
 - 9 De 'werkende vrouw' geen goede moeder? 23
 - 10 De mechanisatie van het huishoudelijk werk 24
 - 11 Toenemende vrije tijd: de vaderrol wordt ontdekt 25
- 5 Stroomversnelling en stroomverval: Nederland vanaf de jaren '60 27**
 - 1 De welvaart rukt op 27
 - 2 Nederland in een stroomversnelling 27
 - 3 Inkomenssituatie 28
 - 4 Woningbouw 28
 - 5 Communicatie en ontspanning 29
 - 6 Verkeer en toerisme 30
 - 7 Onderwijs 30
 - 8 Godsdienst en kerk 30
 - 9 Stroomverval 31
- 6 Huwelijk, gezin en sexualiteit na 1960 32**
 - 1 Een RK bisschop aan het woord 32
 - 2 Een cabaretier zegt er het zijne van 32
 - 3 Twee geloven op één kussen, kan dat toch? 32
 - 4 Het 'gedwongen huwelijk' 33
 - 5 Scheiden doet wel degelijk lijden 33
 - 6 Anti-conceptionele middelen 34
 - 7 Sexualiteit onder jongeren 34
 - 8 De huisvrouw als 'manusje van alles' 36
 - 9 Is trouwen onzin of niet? 36
 - 10 Veel manieren van samenwonen 38

Inleiding

De meesten van ons zijn opgegroeid in een gezin met ouders, soms met broers en/of zusters, soms met grootouders, een enkele keer met nog andere mensen in huis. Zo'n gezin heeft een grote invloed op je leven. Toch is het gezin geen eiland in de samenleving. Invloeden van buiten werken op jou én op het gezin, invloeden die van 'de maatschappij' komen. Daarom zijn de tegenwoordige gezinnen anders dan die van 1960 en die weer anders dan die van bijvoorbeeld 1940 of 1900. In het gezin waarin je ouders opgroeiden mochten zij dingen niet, die jij wel mag en hadden zij bepaalde verplichtingen die tegenwoordig belachelijk lijken.

Niet alleen zijn de tegenwoordige gezinnen anders dan 20, 40, 60 of 80 jaar geleden, ook de ideeën erover zijn anders geworden. Lang is over het gezin gesproken als de 'hoeksteen van de samenleving'. Als je die zou weghalen, zou de samenleving in elkaar storten. Er zijn tegenwoordig – maar vroeger kwam dat ook voor – nogal wat (jonge) mensen, die een instelling als het gezin (en het huwelijk) hopeeloos verouderd vinden. Denk maar aan diegenen, die voorstander van communes en woongroepen zijn. Een gezin, zeggen zij, is te individualistisch en te 'burgerlijk'.

Maar ook andere gegevens duiden erop dat huwelijk en gezin niet meer zo vanzelfsprekend zijn in onze samenleving. Zo is 'samenwonen' zonder officieel huwelijk een veel voorkomend verschijnsel geworden. De 'hoeksteen' lijkt dus aan erosie onderhevig te zijn.

Kleio Didactica 9 – Leerlingenmateriaal (De erosie van een hoeksteen) vormt een onderdeel van Kleio Didactica 9, waarin tevens een lerarenhandleiding bij dit onderwerp is opgenomen. Kleio Didactica 9 vormt aflevering 4 (1983) van Kleio, tijdschrift van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN).

Voor wijze van bestellen zie Kleio 4 (1983) of latere afleveringen van Kleio.

Hfd.1 Wat is er veranderd?

Er is nog wel meer in de samenleving dat veranderd is. Om nu een beter begrip te krijgen van onze eigen tijd, is het belangrijk naar dat verleden te kijken en ons af te vragen waardoor die veranderingen ontstaan zijn en in welk tempo ze zich hebben voltrokken. We kunnen dan tegelijk nagaan, of er resten uit de ‘oude’ samenleving blijven bestaan, naast nieuwe patronen en denkbeelden.

Daarom zijn de centrale vragen van dit onderwerp:

- 1 in welke opzichten zijn tegenwoordige gezinnen anders dan die van onze ouders en grootouders?
- 2 in hoeverre denken wij anders over huwelijk, gezin en sexualiteit dan onze ouders en grootouders?
- 3 wanneer veranderde dat; welke oorzaken zijn er voor die veranderingen?
- 4 welke praktijken en denkbeelden m.b.t. gezin en huwelijk uit het verleden bestaan nog geheel of gedeeltelijk, en bij wie?

Door deze vragen te stellen, hopen we te bereiken dat je:

- inzicht krijgt in de veranderingen in de samenleving en hun invloed op jou en het gezin waarin je leeft (leefde);
- je een weloverwogen standpunt kunt bepalen t.a.v. huidige denkbeelden over en praktijken in huwelijk en gezin;
- enig begrip krijgt voor de denkbeelden van je ouders, grootouders en misschien wel overgrootouders.

Als we willen weten wát er anders is dan vroeger, moeten we ook weten hoe de situatie tegenwoordig is. We beginnen met enkele statistische gegevens, cijfers dus, want die zijn het gemakkelijkst te vergelijken. Tegelijk vormen zij de basisgegevens van ons onderwerp.

1 Huwelijksleeftijd

In 1978 ligt de gemiddelde leeftijd bij huwelijksluiting als volgt:

	man	vrouw
	25,2	24,3

In 1976 vinden in de verschillende leeftijdsgroepen (per 1000 ongehuwde mannen en vrouwen) de volgende eerste huwelijken plaats:

leeftijd	mannen	vrouwen
15-19	4,1	33,7
20-24	119,3	207,9
25-29	146,0	129,9
30-49	36,5	30,8

Vergelijken we dit met het jaar 1965

leeftijd	mannen	vrouwen
15-19	7,5	35,7
20-24	137,7	252,9
25-29	262,4	245,5
30-49	66,0	39,9

(Gegevens ontleend aan: C.J.M. Corver e.a., *Huishouden, huwelijk en gezin*. Staatsuitgeverij, Den Haag, p. 17)

- 1. Welke verschillen wat betreft huwelijksleeftijd vallen op tussen 1965, 1976 en 1978.
- 2. Formuleer een aantal veronderstellingen over de oorzaken van deze veranderingen.

DE MAN IN 1922
OF
HET SLACHTOFFER VAN DE POLITIEKE
VROUWENVERGADERING

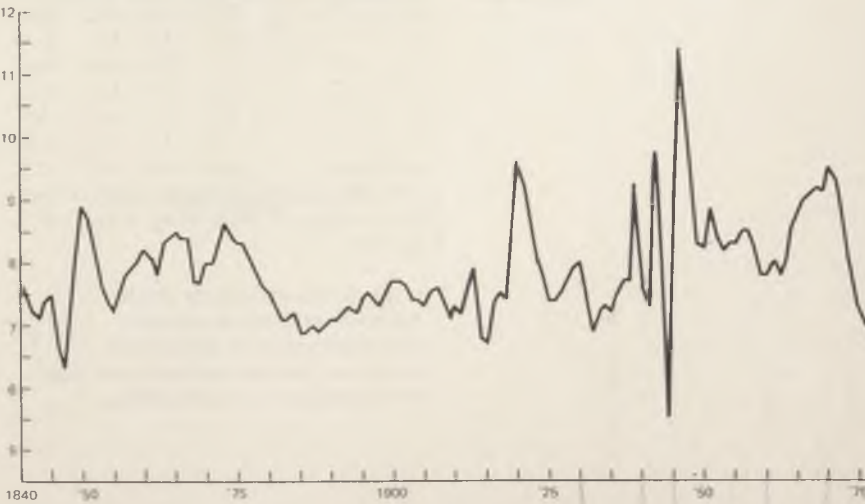

(uit: A.C. de Gooyer, *Het Beeld der vaderen*. Utrecht 1964, p 59)

2 Aantal huwelijken

Onderstaande grafiek heeft betrekking op het aantal huwelijken per 1000 van de gemiddelde bevolking in Nederland voor de periode 1840-1977.

- 3. Hoe groot was het aantal huwelijken per 1000 van de gemiddelde bevolking in de jaren 1930, 1950, 1972 en 1975?
- 4. Wanneer wordt er relatief gezien meer getrouwd, in 1920 of in 1960? Leg je antwoord uit.

(Ontleend aan Corver e.a. p. 20)

3 Kerkelijk-gemengde huwelijken

Tussen 1951 en 1976 constateren we ook veranderingen in de aantallen huwelijken, die kerkelijk-gemengd gesloten worden.

Jaar	R.K.	N.H.	Geref.	Overige	Isr.	Geen	Totaal
1951	10,9	23,6	25,5	60,8	30,5	36,2	21,7
1961	10,6	28,3	24,5	59,9	37,0	33,9	22,0
1971	17,9	39,8	35,5	59,0	45,9	34,2	29,1
1976	20,1	46,6	39,7	52,5	67,3	36,3	32,3

Bron: CBS, Bevolkingsboekhouding. (Ontleend aan Corver e.a. p. 25)

5. Bij welke kerkelijke gezindte is de verandering ten aanzien van het gemengde huwelijk tussen 1951 en 1967 relatief het grootst? Welke verklaring kan je daarvoor geven?

Kerkelijk-gemengde huwelijken in procenten naar jaar van huwelijkssluiting en kerkelijke gezindte, Nederland 1951-1976.

4 Grootte en samenstelling van huishoudens; geboorten

Ook de grootte en samenstelling van de gezinnen zijn in de loop van de geschiedenis aan verandering onderhevig geweest, zoals uit de volgende tabellen wel blijkt.

Gemiddelde grootte en samenstelling van huishoudens, 1879-1971¹

jaar	kinderen	hoofden van huishouden	inwonende familie en kostgangers ²	inwonend personeel	totaal
1879	2,34		2,13	0,26	4,73
1889	2,42		2,12	0,25	4,79
1899	2,47		2,12	0,23	4,81
1909	2,47		2,11	0,19	4,77
1920	2,36	1,83	0,30	0,14	4,63
1930	2,18	1,85	0,24	0,11	4,38
1947	1,95	1,85	0,16	0,05	4,02
1960	1,80	1,89	0,13	0,02	3,89
1971	1,59	1,90		0,16	3,65

1. zonder huishoudens van alleenstaanden
2. een heterogene groep b.v. tevens omvattend een gezelschapsdame, samenwonende vriend, of vriendin, e.d.

(Uit: syllabus RVU 18 april 1979 no. 7, p. 240. A.M. van der Woude, *Huwelijks-sluiting, gezin en huishouden in de demografische veranderingen van de laatste honderd jaar*)

Huishoudens van twee of meer personen en het aantal inwonende eigen kinderen, 1930-1971 (in %)

aantal kinderen	1930	1947	1960	1971
0	23,2	24,6	29,1	28,6
1	22,7	24,8	23,1	23,9
2	19,7	20,9	20,6	24,1
3	12,8	12,5	12,1	12,5
4	8,2	7,1	6,7	5,8
5	5,3	4,1	3,7	2,6
6 of meer	8,1	6,0	4,7	2,5

(Ontleend aan C.J. Weeda (red.) *Huwelijk, Gezin en Samenleving*, Assen 1981, p. 204)

6. De gemiddelde grootte van de huishoudens neemt af omdat de samenstelling van de huishoudens verandert. Geef een verklaring voor deze verandering van de samenstelling.

5 Geboorten

Het aantal levendgeborenen per 1000 inwoners (het geboortecijfer dus) was tussen 1931 en 1976 als volgt:

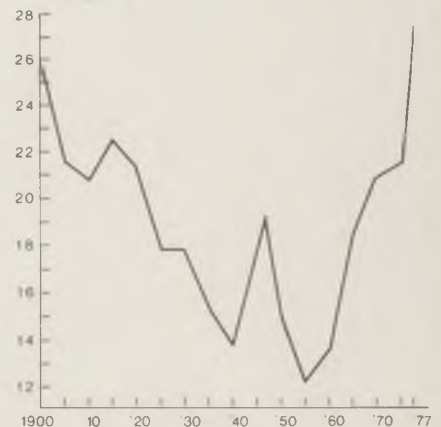
1931/1939	1945/1954	1955/1964	1970/1972	1976
-----------	-----------	-----------	-----------	------

20,8 24,0 21,2 18,3 16,1 12,9
(Statistisch Zakboek, 1977)

Niet overal in Nederland is de huwelijksvruchtbaarheid evenveel teruggelopen. 'Heel frappant is de provincie Limburg. Daar was het geboortecijfer in 1961 met 23,5 alleen overtroffen door de eveneens katholieke provincie Noord-Brabant, die 24,3 scoorde (het nationaal gemiddelde was 21,2). In 1971 was het landelijk gemiddelde 17,2. In Limburg werd toen echter het op één na laagste geboortecijfer per provincie genoteerd, te weten 15,8, waarin Limburg alleen Noord-Holland met 15,6 nog achter zich had. In de provincie Groningen waren de respectievelijke cijfers van 1961 en 1971 nog maar relatief weinig verschillend, nl. 18,9 en 17,6. In het laatste jaar was Friesland met 19,4 zelfs kampioen. Het kan verkeren.' (Uit: J. Bos en J. Hofker, *De geo geornd. Nederland Bovenbouw vh, Amsterdam 1979, p. 84*)

7. Geef een verklaring voor de spectaculaire achteruitgang van de huwelijksvruchtbaarheid in het zuiden van ons land.

Buitenechtelijke geboorten per 1000 levendgeborenen in Nederland, 1900-1977.

(Uit: Corver, p. 33)

8. De belangrijkste conclusie uit de grafiek lijkt dat sinds 1955 het aantal buitenechtelijke geborenen sterk gestegen is. Vergelijk nu de twee cijfertabellen. Hieruit volgt de conclusie dat de stijging, volgens de grafiek, van het aantal buitenechtelijk levendgeborenen is toe te schrijven aan...

Buitenechtelijke geboorten
(absolute getallen)

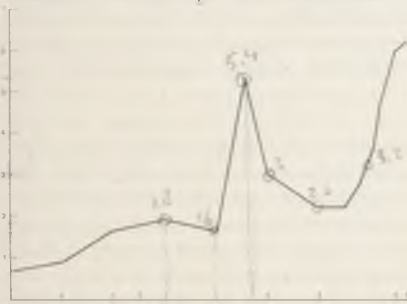
1969: 5378
1976: 4297

Echtelijke levend geboren
(absolute getallen)

1969: 242.210
1976: 172.722

6 Echtscheiding

Grafiek betreffende het aantal echtscheidingen per 1000 bestaande huwelijken in Nederland voor de periode 1900-1977.

(Uit: Corver, p. 44)

9. Geef een voorlopig antwoord op de vraag waardoor het aantal echtscheidingen sinds het midden van de jaren zestig toeneemt.

7 Vrouwelijke beroepsbevolking

Verdeling van de vrouwelijke beroepsbevolking naar burgerlijke staat 1960-1971.

Burgerlijke staat van alle vrouwen (gelijk en ouder dan 14 jaar) met beroep	Aantal vrouwen met beroep (in procenten van alle vrouwen met de burgerlijke staten)	
	1960 met beroep	1971 met beroep
gehuwd	6,8%	16%
ongehuwd	60,3%	
gescheiden	41,8%	45%
weduwe	28,9%	
totaal vrouwen met beroep	22,5%	25,8%
totaal vrouwen zonder beroep	77,5%	74,2%

We kunnen op basis van deze cijfers een aanzienlijke stijging constateren van de beroepsarbeid van gehuwde vrouwen en waarschijnlijk ook van de gescheiden vrouwen.

(Uit: C. de Hoog, *huishouden, huwelijk en gezin*, Amsterdam 1976, p. 76)

10. Geef enkele vermoedelijke oorzaken van de stijging van het aantal vrouwen dat gaat deelnemen aan het arbeidsproces.

8 Denkbeelden over huwelijk, gezin en sexualiteit

Tenslotte nog enkele cijfers uit enquêtes over *denkbeelden* van Nederlanders over huwelijk, gezin en sexualiteit. In 1965 was 73% tegen voorechtelijk geslachtsverkeer; in 1970 32% en in 1975 21%.

Ten aanzien van bewuste kinderloosheid stonden in 1965 23% van de geënquêteerden positief; in 1970 60% en in 1975 71%.

Tegen elke vorm van geboortebepierking sprak in 1965 8% zich uit, in 1975 4%.

Dat een getrouwde vrouw werkt vond in 1965 16% normaal; in 1970 56% en in 1975 58%.

Echtscheiding werd in 1965 door 48% ontoelaatbaar gevonden, bij aanwezigheid van afhankelijke kinderen; in 1975 was dat percentage teruggelopen tot onder de 10. Ten opzichte van het tutoyeren van ouders door hun kinderen stonden in 1965 52% van de geënquêteerden negatief; in 1970 31% en in 1975 24%.

(Cijfers ontleend aan: G.A. Kooy, *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland*, Deventer 1978)

11. Welke tendens spreekt uit deze enquête-cijfers? Kun je een verband met eerdere cijfers leggen?

12. Wanneer kwamen de grootste veranderingen? Wat waren de oorzaken daarvan?

9 Waarom al deze veranderingen?

We hebben ons tot nu toe beziggehouden met een aantal aspecten van onze samenleving en we hebben daarbij geconstateerd, dat deze aspecten voortdurend aan verandering onderhevig zijn. Bij elk van deze aspecten heb je (in je antwoord op de vragen) gezocht naar vermoedelijke oorzaken van deze veranderingen.

13. Ga nu na wat je bij de verschillende onderdelen opgeschreven hebt; geef eventueel aanvullingen. Formuleer daarna (voorlopige) antwoorden op de vragen die in de inleiding gesteld zijn.

NB. Je voorlopige antwoorden noemen we hypothesen. Deze moeten eventueel worden bijgesteld als uit de gegevens in de rest van dit boekje blijkt dat ze niet kloppen.

Hfd. 2 Naar een nieuwe tijd. Nederland tussen 1870 en 1920

1 Van een agrarische naar een industriële en stedelijke samenleving

Vanaf ± 1870 veranderde Nederland sterk in economisch en sociaal opzicht. Gaf eerst de landbouw de toon aan, met handel en dienstverlening op de tweede plaats, na 1870 was dat omgekeerd. Rond die tijd kwam tegelijkertijd de industrie opzetten. Vergeleken met andere West-Europese landen kwam deze industrialisatie erg laat en verliep erg geleidelijk.

De dienstensector (die in Nederland al eeuwenlang erg belangrijk is geweest) werd gestimuleerd door de aanleg van spoorwegen en de modernisering van de havens en haventoeegangen van Amsterdam (1876-1879) en Rotterdam (1872-1885).

Bonen plukken en riet binden, 1926. (uit: H. Berssenbrugge, *Straat- en landleven 1900-1930*. Amsterdam 1976, p. 79)

Nederlandse beroepsbevolking in percentages

	landbouw/visserij	nijverheid	overig	diensten
1899	30,8	31,1	0,5	35,8
1909	28,4	32	0,7	37,9
1920	23,5	34,5	1,2	39,7
1930	20,6	35,5	1,0	41,8
1947	19,3	35,9	1,0	42,4
1960	10,7	41,2	1,2	44,6

(ontleend aan: *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen* (1970), p. 54)

1. Maak de grafieken van de eerste en de laatste cijferreeksen. Vind je de benaming 'industriële revolutie' terecht?

De industriële groei was vooral opvallend tussen 1895 en 1914. Dit blijkt ook uit de toename van midden en groot bedrijf. En dat had natuurlijk ook weer consequenties voor de groei van de steden.

	Kleinbedrijf max. 10 werknemers	Midden- en Grootbedrijf
1899	76,5%	23,5%
1909	55,5%	44,5%

(Uit: J. A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (1968), p. 233)

Urbanisatie in Nederland sinds 1900
inwoneraantal naar gemeentegroep in %
der bevolking

jaar	< 20.000	20.000 100.000	100.000 en meer
1900	63,6	14,1	22,3
1910	59,5	17,0	23,5
1920	54,4	21,4	24,2
1930	51,2	21,5	27,3
1940	48,3	23,8	27,9
1950	43,3	25,0	31,4
1960	40,0	26,9	33,0
1968	38,4	30,5	31,1

(Uit: Joh. de Vries, *De Nederlandse Economie in de Twintigste Eeuw* (1978), p. 38)

2. Waardoor zal de trek naar de steden omstreeks 1890 zijn bevorderd? Raadpleeg ook je geschiedenisboek.

Een overwegend agrarische samenleving heeft natuurlijk een ander levenspatroon – ook in de gezinnen – dan een industriële, stedelijke samenleving. Een agrarische samenleving kunnen we ook wel *statisch* of *traditionalistisch* noemen, omdat het levenspatroon zich vaak eeuwenlang bijna ongeschonden handhaafde, gedeeltelijk zelfs tot in het industriële tijdperk toe. We

spreken dan van het bestaan van 'het gelijktijdige naast het ongelijktijdige'. De socioloog Hofstee heeft tegenover de statische samenleving een maatschappij met een 'modern-dynamisch cultuurpatroon' gesteld. Het kenmerkende van dit patroon ziet Hofstee in de bereidheid van de mensen om veranderingen te overwegen.

'In het traditionalistisch cultuurpatroon ligt de norm voor het beoordelen van eigen handelen en dat van anderen in het verleden. Alles moet gebeuren, zoals het altijd is gebeurd. Verandering is ongeacht de aard van deze verandering fout. Is men door omstandigheden gedwongen zijn gedrag te wijzigen dan tracht men deze wijziging, als het enigszins mogelijk is, te motiveren als een terugkeer tot ten onrechte verloren gegane gedragsvormen. (...)

De positieve houding ten aanzien van verandering impliceert tal van andere kenmerken van het modern-dynamische cultuurpatroon. De modern-dynamische mens stelt zich open voor de buitenwereld en voor hetgeen uit die buitenwereld tot hem komt. Hij vertrouwt niet op overleving en aanvaardt niet op gezag wat de oudere generaties vóór hem dachten. Hij tracht meer te weten dan de vorige generatie en staat open voor onderwijs en voorlichting.'

(Uit: A.N.J. den Hollander e.a., *Drift en Koers*, Assen 1962², p. 43)

3. Welke levenspatronen op het platteland ken je die in de stad zijn verdwenen?

4. Probeer voorbeelden te vinden van het 'gelijktijdige' en van het 'ongelijktijdige'.
5. Geef voorbeelden van een modern-dynamisch cultuurpatroon.

2 Kenmerken van een agrarische samenleving

Om te weten wat er veranderd is, volgt hier een voorbeeld van hoe het toeging in een agrarische samenleving van ± 1900 : De Gelderse Achterhoek. Dit gebied heeft namelijk door zijn ligging de traditionele trekken van die maatschappij lang bewaard. In andere agrarische streken, met name in het westen en noorden van het land waren vaak al eerder veranderingen in dat levenspatroon gekomen. Ook was daar, door de grote vruchtbaarheid van de grond (klei), al vroeger een grotere welvaart gekomen dan op de zandgronden.

Landbouwmethoden waren in de Achterhoek eeuwenlang hetzelfde gebleven. Een voorbeeld daarvan is het 's winters dorsen van het graan. In *Oud-Achterhoeks Boerenleven*, verschenen in 1927, beschrijft H.W. Heuvel dat vanuit eigen ervaring: 'Wat een schilderachtig gezicht, al die bedrijvigheid bij het flauwe licht der hoornen stallantaarn, die aan den "lampenpoer" hangt. Als de vlegels zijn opgehangen aan de bedstee, die op de deel is uitgebouwd, schudt onze Jan het uitgedorschte stroo met een houten gaffel op, Straalman bindt het in schooven en Vader harkt met de langtandige deelhark wat kaf en stukjes stroo van het zaad. Dan keert men het zaad met een berkenbezem op een hoop en het zuiveren begint. Ik mag den kafmolen draaien en buurman schept het zaad in den romp. Broertje, die nu ook op de deel komt, loopt uit de grap door de windbaan, waar kaf en stof heen vliegen. Vader is bezig met de wan. Hij schudt haar voor het lijf op en neer en dan weer heen en weer, zoodat het kaf er uitvliegt. Met een ganzenveer, die hij achter 't oor heeft gestoken, strijkt hij nu en dan de leegere af.

Intusschen heeft onze Jan eenige havergraven van den balken gegooit. Nu staat hij aan den "snijzomp", om haksel te snijden voor onzen Broene, die ginder in den hoek over zijn kribbe heen naar ons kijkt. Daaronder is de hakselkist, waarin Jan steeds het dagelijksch brood van ons trouwe werkpaard met de wan uitstort.

Tegen half acht, als de pap gaar is en de grauwe morgenschemer in lichten dag overgaat, is het zaad schoon en prijkt de volle zak boven op de bedstee met Vaders voorletters naar de deel toe, totdat hij naar den mulder gaat als broodzaad en voerzaad (tot veel voor de varkens).'

(Deventer 1973 [herdruk] p. 7-9)

Dergelijke beschrijvingen geeft hij ook van het melken en karnen, spinnen, slachten, hooien, ploegen, zaaien en oogsten. Hij leefde in een wereld waar geen melkfabrieken of slachthuizen bestonden, waar geen kant en klare wol in de winkels verkrijgbaar was. Al het werk werd zonder machines gedaan, met methoden en werktuigen die vaak al generaties lang in gebruik waren. Deze kennis verkreeg je thuis, niet op school.

Eén van de kenmerken van deze samenleving was de 'nabuuerschap' (op zijn Achterhoeks: 'naoberschop'), de afhankelijkheid van elkaar van mensen die bij elkaar in de buurt wonen.

Dat betekende, dat bijstand werd verleend in geval van ziekte en geboorte, huwelijk en overlijden door diegenen die het dichtst bij de hulpbehoevenden woonden. 'Op basis van wederkerigheid werden zo tal van kleine en grote diensten verleend. Daaronder valt het lenen van een hand zout, de assistentie bij het kalven van een koe of het ijlings binnenhalen van het hooi in geval van naderend onweer, alsook het dragen van de kist bij een overlijden'.

(G.A. Kooy, *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland, Deventer 1978*², p. 222).

Het had ook zijn keerzijde:

'Als er een nieuweling in de buurt wilde komen wonen, dan ging dat niet zomaar. Hij moest eerst aan de nieuwe burens gaan vragen of ze hem wel wilden accepteren, of ze zijn naobers wilden worden. Had de buurt de nieuwkomer geaccepteerd, dan werd hij door zijn nieuwe burens verhuisd. Men haalde zijn spullen op en bracht die naar zijn nieuwe huis. Als beloning hiervoor moesten de nieuwkomers dan een 'intrekkersmaol' geven. Door het deelnemen van de buurtbewoners hieraan werd dan nog eens bevestigd, dat ze hun nieuwe burens hadden geaccepteerd.'

(ontleend aan Aike Ottenheim, *De boer kleedt zich niet uit voordat hij naar bed gaat, leerlingencahier, Gelderse Leergangen, Nijmegen 1978*).

Doordat de mensen zo van elkaar afhankelijk waren en zo'n betrekkelijk afgesloten gemeenschap vormden, wisten ze ook alles van elkaar en hielden ze elkaar in de gaten. We noemen dit 'sociale controle'. Dit hield bv in, dat door de buurt ingegrepen werd bij naar buiten optredende huwelijksproblemen of last veroorzakende kinderen, maar ook dat men dingen deed of na liet omdat de buurt dat nu eenmaal wilde. Zo waren kerkgang en huwelijk, de bepaling van het kindertal, de aanschaf van meubels, gereedschap en vee, zaken waarmee de buurt zich vanzelfsprekend bemoeide.

De contacten die de boeren met de buitenwereld hadden, waren beperkt, vooral waar weinig geplaveide wegen waren en het spoorwegstation uren van de boerderij aflag. Kranten waren omstreeks 1900 op het platteland nog zeldzaam. Vandaar dat het nieuws moest komen van langs de boerderijen trekkende zwervers, die kwamen bedelen en van Joden, die wat te verhandelen hadden. Daarnaast was er nog de 'kerkspraak', elke zondag na de kerkdienst. Daarin werden door de schoolmeester de publikaties van de notaris of deurwaarder over houtverkopen, erfhuizen, aanbiedingen van huizen en landerijen voorgelezen.

6. Hoe zou het komen dat in sommige gebieden landbouwmethoden eeuwenlang hetzelfde zijn gebleven?
7. 'Naober'-plichten hebben iets te maken met de afhankelijkheid van de bodem. Kun je dat verklaren?
8. Waardoor zullen de meeste 'naober'-plichten wel verdwenen zijn, ook in de Achterhoek?
9. Sociale controle komt ook nu nog voor, en heus niet alleen op het platteland. Geef daarvan voorbeelden.

(Uit: H.W. Heuvel, *Oud-Achterhoeks Boerenleven*. 1927. Herdruk 1973, Deventer p. 8)

De huwelijkskeuze was beperkt. Men trouwde in zijn eigen kring, sociaal, geografisch en godsdienstig. Dit noemen we *endogamie* (i.t.t. *exogamie*, wanneer een partner buiten de eigen kring wordt gevonden). Een zoon van een rijke boer trouwde niet met een dochter van een dagloner en een jongen uit dorp A had het moeilijk als hij met een meisje uit dorp B aan de scharrel ging. De jeugd uit dat

laatste dorp maakte hem dan het leven nogal zuur. Godsdienstig gemengde huwelijken waren hoge uitzondering.

Huwelijken werden vooral op economische gronden gesloten en vaak vooraf door de ouders bedisseld. Soms had zelfs de grootmoeder een beslissende stem. In het Oosten van het land trokken de oudste zoon en zijn vrouw na hun huwelijk vaak bij zijn ouders in. Als ze kinderen kregen, spreekt men wel van een *drie-generatie-gezin*. In veel gevallen bleven ook ongetrouwde broers en zusters tot hun dood daar wonen, evenals meiden en knechts. Dan kunnen we eerder van een familie-huishouden spreken dan van een gezin. Het 'drie-generatie-gezin' komt hier en daar in de Achterhoek nog voor.

De vrouw had een uitgebreide bedrijfs-taak. 's Morgens al heel vroeg begon ze met melken, daarna de beesten voeren en boter karnen. Zomers hielp ze op het land met de oogst. Daarnaast werd er vaak (meest in de winter) gesponnen, geweeft, kleren gemaakt en manden gevlochten. (Op het Noord- en Zuidhollandse platteland was de kaasbereiding praktisch geheel in handen van de boerin.)

De boerin was dan ook, aldus Aike Ottenheim, de eerste en voornaamste werkracht en zonder boerin wist de boer geen raad met zijn bedrijf. Overleed zijn vrouw, dan bleef hij niet lang weduwnaar.

Een andere taak van de vrouw was het kinderen krijgen, vooral veel en liefst jongens. Een vrouw die geen kinderen kreeg, werd niet voor vol aangezien.

Natuurlijk ging het op het Nederlandse platteland niet overal precies zo als in de Achterhoek. Maar de patronen die hier golden, gingen ook op voor een groot deel van agrarisch Nederland, althans het Oosten en het Zuiden. En was Nederland niet eeuwenlang vooral agrarisch geweest?

10. De boeren kwamen niet of nauwelijks in aanraking met mensen die anders dachten en voelden dan zichzelf. Welke gevolgen zal dat hebben gehad voor de manier van denken en leven van de boer?

11. Waarom wilde men in die tijd een groot gezin? Waarom vooral jongens?

3 Naar de stad

Aan het eind van de 19e eeuw en in het begin van de 20e eeuw, toen de industriële revolutie begon door te zetten, trokken plattelanders en massa naar de steden om werk te vinden.

Je krijgt een aardig beeld daarvan in de roman *Merijntje Gijzen* van A.M. de Jong. Merijntje is opgegroeid in een Brabants dorp en verhuist, samen met zijn

ouders en zijn oudere broer Arjaan, als 11-jarige naar Rotterdam. Ze gaan met een boot.

'En nu naderde daar Rotterdam (...). Overal hoge gebouwen, vreemd-gevormde koepels, torens en machtige fabrieksschoorstenen, die plechtig recht omhoog wezen en lang uitgezwierde rookpluimen droegen aan hun top. En tussen die beklemmend grootse stapeling van steen leidde de blinkende waterbaan hun ruisend schip naar het geheimzinnige hart van de stad... Hoe vreemd, hoe geweldig, hoe ongeloofwaardig was deze werkelijkheid!... Arjaans hart sloeg hoog. Hij had kunnen gillen van blijdschap. In hem joeg een heftige vreugde: of hij deze fantastische stad stormenderhand ging veroveren...'

Merijntje was totaal verbijsterd. Zelfs in zijn wildste dromen had hij het zich niet zó wonderbaarlijk voorgesteld. Rotterdam?... Dit was dus Rotterdam... (...)

Glorieus gleden ze langs de woelige, blinkende waterstraat de eerste gebouwen voorbij, de grote stad binnen... Alles aan boord kreeg plotseling haast. Iedereen liep zenuwachtig te slepen met koffers en buldig volgepakte kussenslopen, blauw- of rood-en-wit geblokt, met kisten en balen, schreeuwde, drong naar de verschansing, zocht zijn gezelschap bijeen, wuifde naar mensen, die op de kade stonden, waarnaar de grote boot langzaam en steunend van inspanning z'n lange waterstralen spuwende zijde heen wendde. Behoedzaam schoof de hoge kop tussen een paar andere boten, die al aan de kant gemeerd lagen. Er was een dof gebons, gekraak en geschuifel tegen piepende palen, een oorverdovend geblaas, getoeter, geschreeuw en gebel, de stoomfluit gilde, dikke touwen schoten kronkelend als levende slangen naar de wal... Dan eindigde zachtjes en geleidelijk de trilling van de machines en de boot lag stil, tot rust gekomen, traag deinend op de lange golven van de rivier...'

Als de familie zich eenmaal geïnstalleerd heeft op een bovenhuis begint Merijntje heimwee te krijgen:

'Maar o, wat had hij die eerste paar weken vaak moeten huilen! Als hij 's morgens uit het raam keek en de grauwe motregen maakte de straat tot een vale kloof tussen de huizen en de vensters keken zo dof naar buiten, dan kropte het in zijn keel, en de tranen sprongen uit zijn ogen... Als de zon scheen en alles blonk zo vrolijk en licht, dan werd zijn hart zwaar; hij dacht aan de dorpsstraat met de geschoren lindes, de hoefstal van de smid en het aambeeld buiten, waar ze nu lustig rond stonden te slaan, in vaste cadans en welluiden-

de galm, op ploegscharen en spaden, en hij kon zijn tranen niet bedwingen... Als de vinnig vechtende mussen sijpend om elkaar heen dansten, dan hoorde hij ineens boven alles heen het gefluit van de merel in de appelboom achter hun huisje, en moest huilen, al beet hij de tanden nóg zo hard op elkaar. En 's avonds, als die man langs kwam en zo eindeloos droefgeestig zijn roep galmde door de donkere straat: "Zeeeee-la-a-andse mosselëëëë!" dan had hij soms in eens aan tafel het hoofd op de armen laten vallen en het uitgesnikt. Zeeland, zo dicht bij huis, de mosselen, die hij zo goed kende van de feestelijke winterravondmalen... hoe kon het hem hier komen overvallen met een zo wrede en onstilbaar verlangen, een zo groot en diep verdriet... (...)'

Maar hij was het te boven gekomen.

'Vlugger dan hij had kunnen denken. Vlugger dan zijn moeder, die zich nog altijd vreemde voelde en smartelijk terug verlangen kon naar haar kleine huisje op het dorp, dat van de kelder tot de zolder van haar alleen was geweest. Zij kon zich niet thuis voelen tussen de burens. Zij stootte telkens op verholten spot met haar schamel huisboeltje, haar boerse kleren, haar plooiemuts, haar omslagdoek, haar taal en haar stroefheid tegenover de opdringerige vertrouwelikheden van de andere vrouwen, die pronkten met hun armzalige stadssjiek, hun karpetjes, vloermatjes, vitragegordijnen, stoelen met trijpen kussens en kanariëvogels in blinkende koperen kooitjes. En zij verlangde terug naar de gulhartigheid van het simpele leven op het dorp, de opwindende gesprekken bij een kommetje koffie over al de mensen, die ze allemaal kenden van haver tot gort, met alle familiebetrekkingen en heel hun levensloop... O, het was een hard leven geweest, de laatste jaren, en zij was heel blij, dat zij niet meer naar 't veld hoefde, maar zij leed toch onder een misschien onredelijk en onbestemd maar daarom niet minder onstilbaar verlangen en vergeleek alles uit het leven hier onbewust met de dingen van het dorpsleven en zij was niet gelukkig. (...)

Alles was zo duur en niets had je van je eigen. Het jodenvrouwtje uit het winkeltje hield nog al eens wat voor haar apart, wetende, dat het gezin Gijzen het hard had, maar vrouw Gijzen deed stroever tegen haar naarmate zij haar groenten of aardappelen goedkoper liet: het stuitte haar diep, beweldadigd te worden en dan bovendien nog door een jodenvrouw.'

'Over die aanpassingsproblemen van migranten naar Rotterdam omstreeks de eeuwwisseling kun je ook lezen in een boek met interviews van P.J. Bouman en W.H.

Bouman, *De groei van een grote werkstad* (Assen 1952):

Contact was er met de andere mensen van buiten, doch voornamelijk had mijn familie contact met mensen uit dezelfde plaats. Men had elkaar nodig; om aan werk te komen moest men een 'kruiwagen' hebben en als tegenprestatie werden andere diensten verlangd tot zelfs 'bakeren', waarvoor blijkbaar geen andere kandidaten op de nominatie stonden dan de vrouw van mijn grootvader in dit geval.'

'Ons huis was veel ruimer dan ons vrije huisje in Dordt, maar vreemd ingesloten tussen burens, onder, boven, links en rechts. De moeders spraken elkaar hier niet aan met de voornaam, maar ze waren allemaal "juffrouw Die en Die". Toch, inzicht in de buurt kwam slechts geleidelijk, de eerste, en onaangename kennismaking was met de school. Ik werd al zo vierkant uitgelachen om mijn Dordts dialect, dat daar zelfs door de leerkrachten op school gesproken werd en waar mijn stadsgenoten zelfs trots op waren, al had het hun een onaangename bijnaam bezorgd. Mijn eerste taak was, dit zo gauw mogelijk af te leren, wat me dan weer de ironie bezorgde van familie wanneer we die gingen bezoeken, naderhand.'

... 'Als het mooi weer was, gingen we 's Zondags met het hele gezin wandelen en leerden zo de weg in de stad. In Dordt deed dat de meerderheid van de mensen, maar hier kwam dat veel minder voor. Heel veel kinderen speelden 's Zondags op straat, hetgeen toch niet netjes was en de vader van Rotterdamse jongens gingen vissen. Allengs gingen we ook iets meer te weten komen over de andere mensen in de buurt. De overgrote meerderheid was van andere dan Rotterdamse oorsprong, vooral uit Zeeland en Brabant en ook wel uit de polderdorpen ten Noorden van de stad. Je hoorde zo wel eens iets van hangen aan de streek van herkomst, maar van teruggaan eigenlijk niet. Want over 't algemeen schenen de levensomstandigheden toch wel beter te zijn dan elders. Achteraf beschouwd schijnt het me toe dat het loszijn van nauwe familiebanden, waar alles door allen uit den treure besproken wordt, een zegenrijke invloed heeft op de geest van het gezin, dat dan geheel op zichzelf is aangewezen.'

De familie Gijzen paste zich ogenschijnlijk gauw aan:

'Gijzen en Arjaan hadden al spoedig opslag gekregen op de fabriek. Ze maakten het best en schreven stil-hoogmoedige brieven naar de familie op het dorp. Spoedig hadden ze kennis gemaakt met andere Brabanders uit hun streek, die al jaren in de stad woonden, er de weg wisten en de manier om als stadsmensen te leven.

Toen het volle zomer was, lag er in de woonkamer van de Gijzens ook een karpert onder de nieuwe ronde tafel en er stonden ook glimmend gepolitoerde stoelen met wit-en-zwarte biezen zittingen en voor de ramen aan de straat hingen schuin weggeslagen vitragegordijnen achter de gewone, die een franjerand hadden gekregen van vernuftig dooreengevlochten draden en bolletjes. Er hing een petroleumlamp met een porseleinen kap en krullig loofwerk, waarin bronzen vogeltjes van onbekend ras de vlerkjes uiteen waaierden, een kunstwerk, waar je niet aan uitgekeken kwam! De belachelijke, stijf-boerse kleren van de kinderen waren successievelijk vervangen door een minder opvallende stadsuitrusting en vaders hoge zijden pet lag veracht en vergeten in een hoek van de vlamvend mahoniegeschilderde nieuwe linnenkast en hij droeg zondags een stijve bolhoed, waar hij een hele meneer mee was in de ogen van zijn gezin. En al die schatten hadden ze zo maar in huis gekregen uit een magazijn, waar een der Brabantse kennissen hen mee naartoe genomen had en ze hadden maar een klein gedeelte in eens moeten betalen, niet eens de helft: de rest werd in een boekje geschreven en nu hoefden ze iedere week maar drie gulden naar dat magazijn te brengen en mochten al hun kostelijke inkopen beschouwen en behandelen als hun eigendom.'

12. Men zegt wel eens dat de plattelander, toen hij in de stad ging wonen, ontworteld raakte. Was dat ook bij de familie Gijzen het geval? Ja/Nee, want...

13. Welke verschillen tussen het leven in de stad en op het platteland kun je opmerken (denk aan de eerder gevonden patronen).

4 De vader als grote onbekende

De plattelanders die naar de stad trokken werden daar meestal arbeider. Hun leven ging eruit zien zoals vele arbeiderslevens eruit zagen:

'Het gezinsleven van den arbeider is over 't algemeen zeer treurig. Komt de man thuis, doodvermoeid van het werk, niet in staat in iets belang te stellen, zoo verlangt hij naar rust en staat hij 's morgens vroeg op, dan moet hij weer naar den arbeid. "Het gebeurt," aldus de tuinlieden te Leeuwarden, "dat de kinderen bang zijn voor hun eigen vader, daar ze hem overdag haast nooit zien." De branders te Schiedam: "Het is heelemaal geen zeldzaamheid, dat de kinderen den vader in acht dagen of langer niet zien. En ook mist de vrouw den man geheel. Is hij thuis, dan ligt hij te bed, waar hij veelal ook zijn eten nuttigt." Alle antwoorden op de vraag

De Lijnstraat in Rotterdam, omstreeks 1910. (uit: H. Berssenbrugge, Straat- en landleven 1900-1930, Amsterdam 1976, p. 38)

naar den toestand van 't gezin komen hierop neer, dat het gezinsleven totaal verwoest is en de opvoeding der kinderen gebrekkig.'

(Uit: *Rapport eener enquête gehouden door de sociaal-democratische studiegroep, Amsterdam 1909, p. 12*)

Vaak was het inkomen van de man onvoldoende voor het gezin. De vrouw probeerde dan wat bij te verdienen met werk dat thuis gedaan kon worden: zakjes plakken, erwten lezen, wassen en verstellen voor de burgerij. Zoveel mogelijk probeerde ze te vermijden dat zij uit werken moest gaan, maar lang niet altijd lukte dat.

5 De burgerij: het onvermijdelijke huwelijk

Was in arbeiders- en boerenkringen het gezinsinkomen óók afhankelijk van wat de vrouw verdiende, bij de burgerij werd het als een blamage beschouwd als een vrouw betaalde arbeid verrichtte. Voor een meisje uit deze kringen was trouwen dus de enige mogelijkheid om in haar levensonderhoud te voorzien. Het vooruitzicht een 'oude vrijster' te worden was verschrikkelijk, want dan zat er niets anders op dan bij een familielid in te wonen en daar genadebrood eten. Ouders probeerden dan ook zo snel mogelijk een 'goede partij' te vinden. Een behoorlijke schoolopleiding hoefde zo'n meisje niet te hebben, als ze maar charmant, volgzaam en zorgzaam ten opzichte van haar man was. Als echtgenote van een burgerman had ze voldoende huishoudelijke hulp om aan het huishouden weinig tijd te hoeven besteden, ze kon zich volledig wijden aan echtgenoot en kinderen. De man was overdag naar zijn werk en ging ervan uit bij thuiskomst een vrouw aan te treffen die in huis alles goed georganiseerd had. Verder vond hij het belangrijk dat hij buitenshuis met zijn vrouw goed voor de dag kon komen. Aan haar uiterlijk besteedde de vrouw dan ook veel aandacht.

Dit alles geldt temeer voor de echtgenote van een man uit de gegoede burgerij. Zij besteedde haar tijd aan partijtjes en visites organiseren en daarnaar toe gaan, leiding geven aan haar personeel, winkelen, borduren, romans en gedichten lezen en eventueel musiceren. Kortom, de vrouw uit de burgerij ontleende haar waardigheid aan het echtgenote en moeder zijn. Zij is 'godin der huishouding, de moeder van het toekomstige geslacht, de zachte

Een jonge moeder uit de gegoede burgerij, omstreeks 1900. (uit: De Kunst van het Moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19e eeuw. Frans Halsmuseum, Haarlem 1981, p 80)

maan die naast de zon haars levens staat, de engel die niet redeneert, maar onder zijn wieken alles verengelt.'

(M. Calmée in 1868, aangehaald in: De Kunst van het moederschap, tentoonstellingscatalogus Frans Halsmuseum, Haarlem 1981)

Veel gedichtjes en honderden schilderijen hadden moederzorg en moederliefde tot onderwerp, hele verhandelingen werden erover geschreven. Zowel man als vrouw hadden baat bij de idealisering van het moederschap.

Dat niet ieder meisje uit een dergelijk milieu een huishoudelijke toekomst ideaal vond, blijkt uit het levensverhaal van Aletta Jacobs, de eerste vrouwelijke arts in Nederland en een van de grondleggers van het Nederlandse feminisme. Zij schrijft in haar *Herinneringen* over de relatie met haar vriend Gerritsen in 1884 (p. 211):

'Niets zou een huwelijksverbond in den weg staan, indien wij beiden niet overtuigd waren geweest dat een vrouw die zichzelf respecteert, onder de huidige huwelijks wetten geen huwelijk kan sluiten.' Deze wetten hielden namelijk in dat een vrouw haar man gehoorzaamheid verschuldigd was, dat zij voor alles zijn goedkeuring nodig had, dat zij geen zeggenschap had over het geld dat zij eventueel in het huwelijk had meegebracht. Even werd 'samenwonen' overwogen, maar daarvan zagen ze toch af omdat 'door het zoo openlijk trotseren van de publieke opinie, mijn medische praktijk zou worden geschaad en ik daardoor mijn economische onafhankelijkheid zou verliezen.' Uiteindelijk besluiten zij toch officieel te trouwen, maar zij bleef onder haar eigen naam haar huisartsenpraktijk voeren. Door onder huwelijkske voorwaarden (= notarieel vastgestelde bepalingen vóór het huwelijk over bezit en inkomsten) te trouwen omzeilden zij vele geldende bepalingen: haar inkomen uit de praktijk bleef haar bezit, ieder zou zelf persoonlijke kosten als boeken, kleding, meubilering van eigen kamers betalen, de kosten van het huishouden zouden samen gedeeld worden.

En zo beloofde in 1892 Aletta formeel in de trouwzaal van Amsterdam – maar met een verontwaardigd gezicht in de richting van een wethouder – 'gehoorzaamheid' aan haar man.

6 De vrouw als kern van het gezin

Aletta Jacobs was echter een uitzondering. Aan het eind van de 19e eeuw bleef het ideaalbeeld van de vrouw als moeder niet beperkt tot de gedachtenwereld van de burgerij, maar werd het ook de arbeiders als ideaal voorgehouden. Ook de kerken werkten hieraan mee. Toen de lonen iets stegen werd de man officieel tot kostwinner verklaard. Zijn loon moest genoeg zijn om vrouw en kinderen te onderhouden.

Brede lagen van de bevolking gingen nu leven in het zogenaamde kerngezin (of twee-generatie gezin): een gezin bestaande uit alleen ouders met kinderen, waarbij de vader de kost verdient. In dit type gezin werd de vrouw de spil waar alles om draaide: ze kreeg bepaalde taken die ze behoorde te vervullen in ruil voor kost en inwoning. Men ging haar huisvrouw noemen. Haar taken kan men in drie soorten verdelen:

'In de eerste plaats een economische taak. Het loon dat de man mee naar huis brengt, geeft de vrouw uit om eten en kleren voor het gezin te kopen. Het is voor haar een hele kunst de eindjes aan elkaar te knopen en ervoor te zorgen dat er geld overblijft voor wat extra's. Vandaar dat de huishoudportemonnee zo belangrijk is voor de fabrikanten. Zij richten zich in de reclame dan ook vooral op huisvrouwen. Haar tweede taak werd een verzorgende. Dat houdt niet alleen in eten koken, schoonmaken, wassen en boodschappen doen. Het betekent ook, dat ze met liefde en begrip moet klaarstaan als man of kinderen thuiskomen met spanningen of problemen. Zij hoort ervoor te zorgen dat ze de volgende dag weer fris en opgewekt de deur uitgaan.

De derde taak van de huisvrouw werd de opvoeding van de kinderen, met een moeilijk woord ook wel socialisatie genoemd. Hiermee wordt bedoeld, dat zij de kinderen met ge- en verboden leert wat er later in de maatschappij van hen wordt verwacht. Zij heeft de dagelijkse zorg voor de kinderen, want vader is meestal de hele dag van huis.'

(Uit: Blikopener, febr. 1980)

14. De leuze 'de vrouw als kern van het gezin' werd soms ook bevorderd door ondernemers/werkgevers. Waarom, denk je?

15. Vergelijk de taak van de boerin met die van de vrouw uit de bourgeoisie. Wie was het meest 'geëmancipeerd'?

16a. Wat was het bezwaar van Aletta Jacobs tegen een wettig huwelijk?

b. Waarom ging ze toch naar het stadhuis?

c. Wat vind je van die stap?

Hfd.3 Nederland tussen 1920 en 1960: een moderne samenleving?

1 Economische ontwikkeling

Na de Eerste Wereldoorlog ging de industrialisatie en modernisering van Nederland wel verder, maar minder hard dan in de periode tussen 1890 en 1914. Dit had ook te maken met een depressie, die in 1920 begon. Toch is de industriële expansie vóór de Tweede Wereldoorlog nog indrukwekkend genoeg, vooral in de electrotechnische industrie (Philips), de metaalnijverheid (Hoogovens) en de petrochemische industrie (Shell).

Aarzelend bereikte mechanisatie en rationalisatie de landbouw: een chronische malaise maakte dat men zich niet al te veel vernieuwingen kon permitteren. Daardoor bleef in agrarische streken het traditionele levenspatroon veel langer gehandhaafd. De landbouwtrekker en de landbouwmachine werden pas in de jaren '60 algemeen.

De wereldcrisis van de jaren '30 zette natuurlijk op onze economische bedrijvigheid een domper. De Tweede Wereldoorlog zorgde voor een nieuwe economische aderlating: rond 40% van het nationaal vermogen ging verloren. Veel fabrieken werden verwoest of leeggehaald. Het spoorwegnet en -materieel was voor een groot deel kapot; de helft van de auto's was verdwenen. Ook was de helft van de koopvaardijvloot in de grond geboord.

(Gegevens naar Drees in: P.A.M. Geurts e.a., *Bronnen boek*, Amsterdam 1971, p. 213)

De eerste jaren na 1945 waren daarom de jaren van herstel en wederopbouw, niet die van radicale vernieuwing, zoals sommigen verwacht hadden. In de jaren '50 begon een spectaculaire groei van de Nederlandse economie, soms wel 'de tweede industriële revolutie' genoemd. Toen is de basis gelegd voor de latere welvaarts- en verzorgingsstaat. Eerst bleven de lonen tamelijk stabiel (d.w.z. laag) en was Nederland daardoor, vergeleken met het buitenland een 'goedkoopste-ciland'. Tussen 1954 en 1964 kwamen er verschillende 'loonronden' (in 1964 van wel 15%!) waarbij die achterstand werd ingehaald. In diezelfde tijd kwam er een versnelde uitbouw van ons stelsel van sociale verzekeringen (AOW 1956; AWW 1959; AKW 1962), later gevolgd door nog andere sociale wetten, zoals de Bijstandswet (1965). Vandaar dat 1960 een geschikt jaartal lijkt om deze periode af te sluiten.

2 Inkomenssituatie

Van een echt 'delen in de welvaart' was lange tijd geen sprake: in 1919 legde 7% van het aantal aangeslagenen in de inkomstenbelasting beslag op 40% van het nationaal inkomen. In 1929 en 1938 behoorde 5% van de belastingbetalers tot de hoogste inkomensgroepen en was hun aandeel in het nationaal inkomen respectievelijk 31 en 28%. Toen waren inmiddels – door de economische crisis – alle inkomens achteruit gegaan. Uiteraard werden de mensen met lagere inkomens en de werklozen hierdoor het meest getroffen. Bekend is, dat er op het dieptepunt van de crisis bijna een half miljoen werklozen waren, die van een karig steunbedrag moesten zien rond te komen. Minder bekend is, dat in 1939 bijna 2 miljoen inkomensstrekkers buiten de inkomstenbelasting bleven, omdat hun inkomen beneden het belastingvrije minimum lag. (C.B.S., 1899-1969. *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen*, 's-Gravenhage 1970, p. 140). Dat zegt wel iets van de armoede in die tijd, die vooral in de steden merkbaar was.

Hoe desondanks de welvaart toenam kun je opmaken uit de grafiek over de index van enkele lonen.

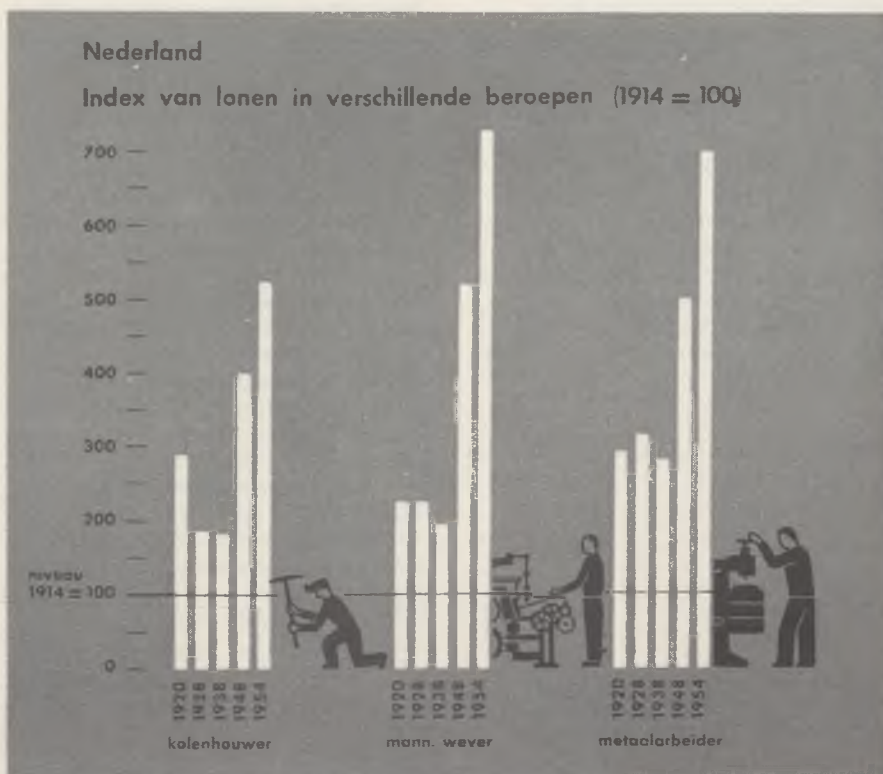
2.a. Reken de gemiddelde loonverschillen tussen 1938 en 1954 voor de genoemde beroepen uit.

b. Probeer een verklaring te vinden voor de onderlinge verschillen tussen de beroepen.

3 Gezondheidszorg

Hoewel veel Nederlanders tot in het begin van de jaren '50, heel sober moesten leven, waren er op veel gebieden toch ook verbeteringen. Zo ging de gezondheidstoestand vanaf het begin van de eeuw aanzienlijk vooruit. Dit heeft o.a. te maken met de invoering van de Ziektewet (1913 aangenomen, 1930 ingevoerd), waardoor aan werknemers uitkeringen wegens ziekte gegeven konden worden, met de verbetering van de drinkwatervoorziening en de stichting van ziekenfondsen, waardoor bijna iedereen aanspraak kon maken op geneeskundige hulp tegen een bescheiden wekelijkse of maandelijkse bijdrage. Voorzieningen op het gebied van de volksgezondheid werden enorm uitgebreid: zie-

(Uit: *Vijftig jaar Welvaartsverhoging. Een statistisch Overzicht*. Amsterdam 1956, p. 14.)

1. Ga in je geschiedenisboek na welke vernieuwingen een aantal mensen in en direct na de oorlog wilden doorvoeren.

In Holland stond een huis

Vader Doorsnee is het nieuwe jaar ingegaan met financiële zorgen en heeft voor het hele gezin zuinigheidsmaatregelen in petto. Op dit ogenblik zit iedereen in de huiskamer.

Moeder: O kijk nou toch... zit die beroerde kat weer in de vitrage! Weg... kssst! Ga je weg! Daar!

Liesbeth: Hé, doe toch niet zo gemeen! Dat beest is speels. Wat gemeen om hem zo op de grond te smijten. Karel'tje... zoet maar Karel'tje.

Moeder: Ik vind dat dat beest geen recht meer heeft om speels te zijn. Hij is zeven jaar en dat betekent, omgerekend in mensenleeftijd, een vent van negenenveertig. Zie je je vader wel eens zo in de vitrage klimmen?

Rob: Jammer genoeg niet.

Moeder: Die gordijnen zien eruit! 't Is schandelijk. De overburen denken al lang dat wij een soort woonwagenbewoners zijn. Ik zie het aan hun gezichten. Hoor es, 't kan niet langer zo, ik ga morgen vitrage kopen.

Vader: Wel ja, vitrage kopen. Nieuw overtrek voor de canapé. Telefoongesprek met Canada van zestig gulden, als we alleen maar 'Het is koud' gezegd hebben. Dure diepvries sperziebonen. Nieuwe regenjas voor Rob. Wel ja, ga zo maar door! Over een maand zijn we failliet, weet je dat? Over een maand lopen we te bedelen met z'n vieren. Bezeten huishouden.

Rob: Ik neem een marmotje mee, vader, als we toch gaan bedelen. Zo onder m'n nieuwe regenjas. Een cent voor m'n marmotje, dames en heren, alstublieft...

Moeder: Zeg lieve Theo, wat is er nou plotseling in je gevaar? Dure diepvriessperziebonen, daar heb je toch zelf om gevraagd. Omdat je niet altijd rooie kool wou. En moeten we hier dan voor schandaal zitten? Met een afgebrande canapé en een hoop rafels voor de ramen? Wat is er met je?

Vader: Ik zal je zeggen wat er is! Ik zit te rekenen in het kantoortje, dag en nacht zit ik te rekenen. Ik draai iedere cent om. Ik zwoeg en slaaf voor wat luttele verdienste. En jullie? Jullie smijten het over de balk.

Rob en Liesbeth: (onthutst): Maar vader, maar...

Moeder: Theo, ik praat niet meer met je. Tussen ons is het afgelopen. Vooruit, ga weg.

Vader: Nou ja... in elk geval... Wor nou niet zo kribbig... Ik wil geen slakken op zout water zoeken... Je weet wat ik bedoel... Het kan niet meer zo... Ik heb gezien, dat je bij kruidenier Tintel koopt. Daar kost de zachte zeep achttien cent. En bij een zaak in de Hoefstraat heb ik zachte zeep gezien voor zeventien cent. Zie je? Zie je? Daar moet je het in zoeken, in die dingen.

Moeder: Goeie help, de Hoefstraat is aan het andere einde van de stad.

Rob: Goed voor de lijn, moeder. Iedere dag een uur lopen om zachte zeep te halen.

Moeder: Zachte zeep... Sinds wanneer bemoei jij je met zachte zeep? Je gaat toch op je ouwe dag geen Jan Hen worden, vader? En dan voor die ene cent.

Vader: Dat is 't 'm nou juist. Als je dat maar beseffen wilde. Er wordt hier in huis met zachte zeep gesmeten.

Moeder: Ja hoor, gesmeten. We smijten hele ponden uit het raam. We smeren er de vliering mee in. We eten het. Is het nou goed?

Vader: Die ene cent hé, die ene cent... die iedere keer terug komt. Daar kun je je budget mee redden. Baklappen! Kosten in de Goede Jansstraat drie cent minder dan hier bij jouw slager...

Moeder: Lieve schat, vertrouw nou maar op mij. Ik ben heel zuinig en dat zijn we allemaal. Niet, Liesbeth?

Liesbeth: Afschuwelijk zuinig zijn we.

Vader: Ik zal het ook aan Sjaan zeggen. Zij moet het ook weten. We moeten allemaal... (pruttelend de kamer uit).

[De familie Doorsnee, Annie M.G. Schmidt, 1953]

In een populaire radioserie van de VARA uit de jaren '50 komt de betrekkelijkheid van de welvaart van toen naar voren. (Ontleend aan Slootweg, Ach ja, de jaren '50, p. 8/9)

kenhuizen, tandartsen, huisartsen, specialisten, apothekers namen in snel tempo in aantal toe. De invloed van dit alles bleek uit het omlaag gaan van de sterftecijfers (o.a. van babies) en het bijkans uitbannen van een groot aantal besmettelijke ziekten als cholera, tyfus, pokken en tuberculose. De verbruikscijfers van voedings- en genotsmiddelen duiden op gezondere voedingsgewoonten, mede mogelijk geworden door een heel bescheiden inkomensverbetering.

4 Woningbouw

In de vorige eeuw woonden arbeiders, zowel in de stad als op het platteland, in veel gevallen in kleine bedompte ruimten, waar voor de leden van de vaak grote gezinnen praktisch géén privacy was.

De kerken, de overheid en ook de ondernemers (bijv. Philips in Eindhoven) kregen op den duur oog voor de ongewenste situaties die het leven in slecht gebouwde en te kleine woningen meebracht.

Een voorbeeld daarvan is de Woningwet in 1901. Deze bepaalde o.a. dat slechte huizen door de plaatselijke overheid onbewoonbaar verklaard konden worden. Tevens konden woningbouwverenigingen van de plaatselijke overheid leningen krijgen voor het bouwen van goede en goedkope arbeidershuizen, die sindsdien dan ook 'woningwetwoningen' worden genoemd. Ook de gemeenten zelf gingen op grote schaal tot het bouwen van dit soort woningen over.

Deze werden in de jaren '20 en '30 vaak in zgn. 'tuindorpen' gebouwd, d.w.z. dat ze allemaal een - vaak minuscuul - voortuintje kregen voor een paar bloemen en een iets grotere achtertuin voor de verbouw van wat groenten, het houden van enkele kippen, konijnen of duiven.

Het comfort in de arbeidershuizen was beperkt. Vaak was er maar één kraan in huis. Wel kwamen er nu overal toiletten met waterspoeling, ongetwijfeld een enorme verbetering op het gebied van de hygiëne. Ook werden de meeste huizen op het elektriciteitsnet aangesloten. Centrale verwarming, maar ook douches of badkamers kwamen tot in de jaren '50 alleen voor in de huizen van de welgestelden of van de middenklasse. Vandaar dat in de arbeidersgezinnen voor de zaterdagse persoonlijke wasbeurt óf het badhuis in de buurt óf 'de teil' moest dienstdoen.

De beter-gestitueerden woonden in het algemeen in aparte wijken of straten. Hun huizen, in elk geval de villa's van de rijken, waren hun eigendom. Frappant is, dat - vergeleken met het omringende buitenland - het percentage huurhuizen in Nederland lange tijd erg hoog was. Geld lenen voor consumptieve doeleinden - ook

Landelijke rust in de grote stad: woningen aan de Walcherenstraat in tuindorp Buiksloot, Amsterdam-Noord, gebouwd in 1931.

(uit: 100 Jaar bouwen, 50 jaar Nationale Woningraad, z.j., p 28)

voor het kopen van een huis – was in ons land bij velen verdacht. Het had iets frijvools; 't was in strijd met de degelijkheid.

3. Welke invloed had de verbeterde woonsituatie op het gezinsleven?

5 Communicatie en ontspanning

Snelle en veelzijdige communicatie is een kenmerk van een industriële samenleving.

In de jaren '20 kwam de *telefoon* op, maar deze bleef lang een luxe: welgestelden, middenstanders, kantoren en bedrijven konden zich zo'n luxe permitteren. Voor andere bevolkingsgroepen kwam de telefoon pas in de tweede helft van de jaren '50 binnen bereik. De *krant* daarentegen werd een communicatiemiddel dat voor vrijwel iedereen bereikbaar was. Net zoals tegenwoordig waren er landelijke en regionale bladen, maar door dit alles heen liepen scheidingen die te maken hadden met iets typisch Nederlands: de verzuieling.

Dit verschijnsel was al begonnen voor de Eerste Wereldoorlog, maar het is in de jaren '20 en '30 volledig uitgegroeid. Het komt erop neer dat binnen het Nederlandse volk naast elkaar levende 'zuilen' ontstonden. Iedere zuil was gebaseerd op een bepaalde levensovertuiging. Zo was er een protestantse, een katholieke en een socialistische zuil. De mensen die bij geen van deze drie zuilen konden behoren, vormden toen maar een restzuil: de neutraal-liberale zuil.

Iedere zuil had niet alleen zijn eigen politieke partijen en vakbonden, maar ook eigen scholen, jeugdorganisaties, sportverenigingen, kaartclubs, dansclubs etc.

etc. etc. Zodoende ontmoette men in zijn sociale leven alleen mensen van de eigen zuil.

Vanzelfsprekend abonneerde men zich alleen op kranten en (ontspannings)weekbladen van de eigen zuil.

De voornaamste kranten waren:

- De Standaard (anti-revolutionair)
- De Tijd, De Maasbode, De Volkskrant (RK)
- Het Volk (socialistisch)
- De Telegraaf, Het Algemeen Handelsblad, De Nieuwe Rotterdamsche Courant (neutraal-liberaal)

Vanaf jaren '30 veroverde de *radio* stormenderhand de huiskamers. Voor wie zich geen eigen radioapparaat kon veroorloven, was er al spoedig de 'radiodistributie' of de 'draadomroep', die – althans in de grotere plaatsen – via de kabel een beperkt aantal zenders presenteerde. Voor een paar gulden per jaar huurde men dan een luidspreker. Via de twee Nederlandse zenders kon elke bevolkingsgroep aan zijn trekken komen: de NCRV, de KRO, de VARA, de AVRO en de kleine VPRO moesten die zenders met elkaar delen. Iedere omroep had zijn eigen sfeer. Velen stemden alleen op de omroep van hun eigen zuil af.

Na de oorlog kwamen die omroepen weer terug in de ether. Zij gingen in de jaren '50

'Toen Vreewijk gebouwd werd betekende dat een revolutie op bouwgebied wat betreft arbeiderswoningen. In die tijd was het nog normaal dat bijvoorbeeld 18 gezinnen over één ingang beschikten. Dat er gemeenschappelijke wc's waren. Dat al die mensen, de gezinnen waren toen meestal groot, over één trap naar boven en op één wc moesten. Dit leidde natuurlijk tot ellendige toestanden wat reinheid of hygiëne aangaat. Ruzies waren heel vaak het gevolg. In die tijd werd Vreewijk gebouwd. Iedereen zijn eigen deur, eigen wc. Geen etagewoningen meer. Veel tuintjes, bomen en ander groen; singels tussen de huizen. Ik noem het altijd een nabootsing van een alpendorp. Ik denk dat die architecten toen veel in Tirol zijn geweest.'

'Bij de bouw van Vreewijk speelden idealen als het verheffen van de arbeidersbevolking de hoofdrol. Ook moesten arbeiderskinderen kunnen studeren. Daarom moesten er ook aparte kamers voor de kinderen komen. Studeerkamers zogezegd. Door het beschikbaar gestelde grondoppervlak was er eigenlijk te weinig ruimte om al die plannen goed uit te voeren. Daardoor zijn de huisjes misschien wel wat hokkerig geworden. Maar voor die tijd betekende het toch een revolutie. Samenvattend zou ik willen zeggen dat de aanleg van Tuindorp Vreewijk nu nog voorbeeldig is te noemen.'

(Uit: Wonen – TA/BK 4-78)

Een NCRV-echtpaar in de jaren '30.

Het gezinshoofd behoort de Gids te raadplegen om uit te maken welke uitzendingen kunnen worden beluisterd in het protestants-christelijke gezin. Een zware verantwoordelijkheid, schrijven bezorgde dominees in hun kerkblad en veel NCRV-leden worden ervan verdacht deze niet naar behoren te hebben beleefd. 'Men heeft taal vernomen, die niet gehoord moest worden. Men heeft de klanken der wereldsche muziek opgevangen, die de gedachten in de danszaal deden vertoeven. Het kwam, omdat men niet afsloot maar toegaf aan de booze neiging van het hart dat van nature zoo zondig is.' (uit: Vrij en gebonden. Vijftig jaar NCRV. Baarn 1974, p 186)

De omroepverenigingen waren er niet alleen om radio-uitzendingen te verzorgen, maar ook om met elkaar te getuigen van eigen opvattingen. NCRV-landdag te Apeldoorn, waar 60.000 NCRV-luisteraars aanwezig waren.

In 1949 wist de NCRV zelfs 150.000 mensen bijeen te krijgen voor de viering van het 25 jarig bestaan van de NCRV. (uit: B. van Kaam/A.v.d. Meiden, De dominee gaat voorbij, Bilthoven 1974, p 94)

tevens tv-uitzendingen verzorgen. Vooral in de tweede helft van de jaren '50 kreeg de tv een vaste plaats in de Nederlandse huiskamers. Dit blijkt wel uit de volgende cijfers:

1952	4.000	toestellen
1956	45.000	"
1957	120.000	"
1958	239.000	"
1959	400.000	"

In 1961 waren er al meer dan een miljoen.

4 Vergelijk de communicatiemogelijkheden van een agrarische samenleving. Welke invloed hebben die op de denkbeelden van de mensen?

Niet iedereen was direct voor de tv gewonnen.

In 'Libelle' stond 'Lieve Lita' stil bij het probleem dat door een zeventienjarig meisje aan haar was voorgelegd:

'Mijn ouders willen geen televisie. Ze zeggen, dat het niet goed voor ons is. Dat ze televisie verfoeien. We hebben geld genoeg, Lita, dat is het bezwaar niet. We hebben thuis alles wat het leven makkelijk maakt; moeder heeft een wasmachine en een ijskast. Maar als het kan, waarom dan niet, vraagt u natuurlijk. Omdat het verkeerd voor ons zou zijn. Is dat nu geen dwaasheid, Lita? Die onzin dat je alles na zou gaan doen wat je ziet!'

Wel, Lita schaarde zich achter dat deel van het Nederlandse volk dat voet bij stuk hield en niet tot de aanschaf van een televisiemeubel was over te halen. Net als film was televisie niet zonder gevaar, meende men. 'Een eindeloze reeks indrukken stroomt oor en oog binnen, zo veel, dat het kind die onmogelijk kan verwerken', aldus Lita.

(Ontleend aan: Slootweg, a.w., p. 206)

5. Geef je oordeel over de veronderstelling dat de massale verbreiding van krant en radio in Nederland minder ingrijpende gevolgen heeft gehad dan die van de tv.

De bioscoop was al veel eerder populair geworden, hoewel niet bij iedereen. De orthodox-protestanten waren er tot in de jaren '60 vierkant tegen, terwijl rooms-katholieken hun bedenkingen tegen veel bioscoopfilms hadden. De laatsten richtten daarom een eigen filmkeuring op, naast de officiële. De adviezen ervan werden in de kerkportalen aangeprikt en in de katholieke dag- en weekbladen vermeld. Voor veel katholieken was zo'n advies bindend.

6.a. Verklaar de afkeer van orthodox-protestanten en de voorzichtigheid van rooms-katholieken t.a.v. het verschijnsel bioscoop.

b. Hoe zouden diezelfde groeperingen de opkomst van de tv hebben gadeslagen?

6 Verkeer en toerisme

De fiets werd al vanaf het begin van deze eeuw hét vervoermiddel van de Nederlander, in elk geval voor de korte afstand. Hoe populair de fiets werd, blijkt wel uit het feit, dat er in 1939 3,8 miljoen exemplaren waren.

Daarnaast gebruikte men trein, tram of autobus voor de langere afstanden. Het autobezit nam in de jaren '30 wel toe van 68.000 (1930) tot 100.000 (1939), maar groeide pas spectaculair vanaf de tweede helft van de jaren '50.

Toen kwam ook het massa-toerisme naar het buitenland op gang. Daar vóór was dat voorbehouden aan beter-gestitueerden, die trouwens ook nog wel vaak voor hun vakantie in Nederland bleven. Zij reserveerden voor hun gezin regelmatig gedu-

rende een heel zomerseizoen een huis of hotelaccommodatie aan zee of gingen voor enkele weken naar een pension op de Veluwe. Voor de arbeiders en kleine middenstanders – die in de jaren '30 vaak maar één week vakantie hadden – waren er de fietstochtjes in de buurt, de familiebezoeken per trein of autobus of de één-dags-uitstapjes met het openbaar vervoer naar Valkenburg of Zandvoort.

Deze uitstapjes geschieden vaak 'in verzuild verband'. Toen men later, in de jaren '50 en '60, buitenlandse reizen ging maken, deed men dat eerst nog het liefst met de eigen vertrouwde organisaties. De Nederlandse Christelijke Reisvereniging trok tot eind van de jaren '60 volle busen.

(Uit: *Vijftig jaar Welvaartsverhoging, Amsterdam 1956, p. 15*)

7 Onderwijs

Ook verbeterden de *onderwijsmogelijkheden*. In 1902 was de Leerplichtwet aangenomen, waardoor ieder kind minimaal zes jaar naar school moest. Zo werd anal-fabetisme zo goed als uitgebannen. Naast het openbaar onderwijs was al in de 19e eeuw het bijzonder onderwijs – meestal op godsdienstige grondslag – opgekomen. Door de financiële gelijkstelling van beide soorten onderwijs in 1920 kwamen de bijzondere scholen tot grote bloei.

Wat het vervolgonderwijs betreft, is de spectaculaire opkomst van het huishouden- en nijverheidsonderwijs (d.w.z. van huishoudscholen voor meisjes en van ambachtsscholen voor jongens) van betekenis, evenals van de ulo of mulo-scholen (= uitgebreid of meer uitgebreid lager onderwijs), te vergelijken met de tegenwoordige mavo-scholen.

Daarnaast bleven de hbs (Hogere Burger-school), de mms (Middelbare Meisjes-school) en het gymnasium bescheiden in aantal. Ook de universiteiten groeiden niet hard.

7. Welke relatie is er tussen de uitbreiding van het onderwijs en de verandering van de samenleving?

a. Ons onderwijsstelsel van die tijd wordt wel eens 'klasseonderwijs' genoemd. Waarom denk je?

b. En hoe stond het met de deelname van de meisjes eraan?

8 Buitenkerkelijkheid

Bij het beeld van een moderne industriële, stedelijke samenleving past ook de toename van buitenkerkelijkheid.

De Nederlandse bevolking naar kerkelijke gezindte, 1879-1960

	1879		1889		1899		1909	
	absoluut	%	absoluut	%	absoluut	%	absoluut	%
Rooms-Katholiek	1.439.137	35,9	1.596.482	35,4	1.790.161	35,1	2.053.021	35,0
Ned.-Hervormd	2.186.869	54,5	2.194.649	48,6	2.471.021	48,4	2.588.261	44,2
Gereformeerd	139.903	3,5	370.268	8,2	415.758	8,1	567.439	9,7
Totaal overige (andere dan r.k. n.h. en ger.)	234.531	5,8	283.931	6,2	312.018	6,0	358.494	6,1
Geen kerkelijke gezindte	12.253	0,3	66.085	1,5	115.179	2,3	290.960	5,0
Totale bevolking	4.012.693		4.511.415		5.104.137		5.858.175	
	1920		1930		1947		1960	
	absoluut	%	absoluut	%	absoluut	%	absoluut	%
Rooms-Katholiek	2.444.583	35,6	2.890.022	36,4	3.703.572	38,5	4.634.478	40,4
Ned.-Hervormd	2.826.633	41,2	2.732.333	34,4	2.988.839	31,0	3.240.481	28,3
Gereformeerd	654.370	9,5	743.189	9,4	935.956	9,7	1.068.600	9,3
Totaal overige (andere dan r.k. n.h. en ger.)	406.008	5,9	425.628	5,4	355.918	3,7	416.170	3,6
Geen kerkelijke gezindte	533.714	7,8	1.144.393	14,4	1.641.214	17,0	2.102.235	18,3
Totale bevolking	6.865.314		7.935.565		9.625.499		11.461.964	

Uit: *H. Faber en T. T. ten Have, ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland, tot 1960, Assen 1970, p. 28.*

8.a. In welke periode is de afname van de kerkelijkheid het grootst?

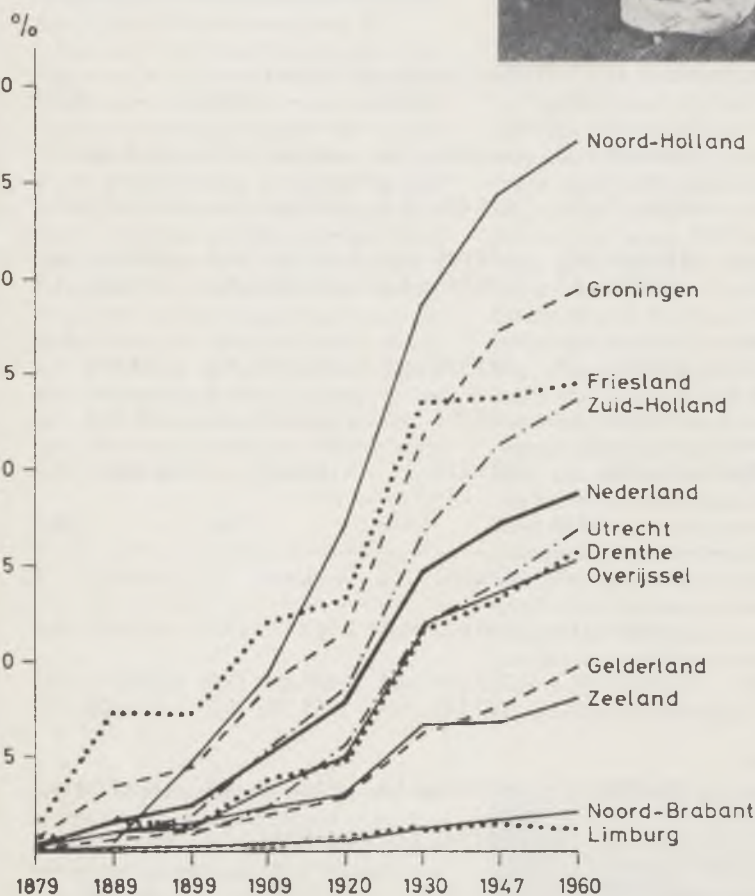
b. Welke oorzaak zou daarvoor zijn?

9. Welke kerkgenootschappen hebben vooral verlies geleden en welke niet? Geef een verklaring.

10. Ook in de RK kerk was er in de periode na 1900 waarschijnlijk nogal wat 'geloofsafval'. Waarom blijkt dat niet uit de cijfers?

Misschien vallen de bovengenoemde cijfers je nog mee (of tegen). Misschien had je een grotere geloofsafval verwacht. Dan moet je wel bedenken, dat deze cijfers alleen betrekking hebben op het officiële lidmaatschap van een kerk. Er waren natuurlijk veel meer mensen die nauwelijks een kerk van binnen zagen, maar nog wel in de kerkregisters als lid opgetekend stonden, de zgn. 'papieren' leden. Ook zijn die aantallen regionaal nogal verschillend, hetgeen blijkt uit bijgaande grafiek.

De buitenkerkelijken bij de opeenvolgende volkstellingen van 1879 tot en met 1960, in Nederland

(Uit: Faber/Ten Have a.w., p. 38.)

Kweekplaatsen voor rechtgeaarde moeders in Christelijke gezinnen waren de meisjesverenigingen. Eenmaal per week bijeen, bijbels onderwerp, vrij onderwerp na de pauze, een stukje voorlezen uit een goed boek, koffie of chocolade, voorbereiden op het jaarfeest en soms uit. Hier een dagje uit voor de Gereformeerde meisjesvereniging uit Kampen. (uit: B. van Kaam en A. van der Meiden, De dominee gaat voorbij, 1974, p 47).

11. Waar begon de ontkerkelijking het eerst; waar nam ze het snelst toe?
- 12.a. Met behulp van de grafiek is een verband te leggen tussen buitenkerkelijkheid en urbanisatie. Leg dit uit.
- b. Welke consequenties zal dit hebben gehad voor het levenspatroon in de stad en op het platteland?

Hfd.4 Huwelijk, gezin en sexualiteit tussen 1920 en 1960

1 Nederland modern-dynamisch?

In Nederland veranderde er in deze periode nogal wat, zoals we in het vorige hoofdstuk hebben kunnen zien. De vraag van dit hoofdstuk is: strekte die modernisering zich ook uit tot huwelijk, gezin en sexualiteit?

In het buitenland (bv België, Frankrijk, Duitsland en Gr. Britannië) was het moderne levenspatroon al vroeg tot uiting gekomen in een forse daling van het geboortecijfer en een belangrijke toename van onkerkelijkheid, onwettige geboorten en echtscheidingen.

Geboortecijfers 1900-1969

	België	Frankrijk	Duitsland	Groot-Brittannië	Nederland
1900	28,9	21,3	35,6	28,7	31,6
1910	23,7	19,6	29,8	25,1	28,6
1920	22,2	21,4	25,9	25,5	28,6
1930	18,6	18,0	17,6	16,3	23,1
1940	13,3	13,6	20,1	14,1	20,8
1950	16,2	20,5	16,2	15,8	22,7
1960	17,9	17,9	17,4	17,1	20,8
1969	14,6	16,7	14,8	16,3	19,2

(uit: B.R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750-1970*. Londen 1975.)

'Ik heb u lief, mijn Nederland!'

(...)

Want mijn verstand zegt tot mijn hart:
Dit is toch wel een land *apart*,
Waar in ons velerlei bekoort,
Waarvan men elders nooit zoo hoort,
Vooral in onze eigen tijd
Toont Holland zich specialiteit,
En dit op allerlei gebied
Waarop men 't nergens anders ziet.

Voorts heeft mijn dierbaar Vaderland
Een andren geestelijken kant:
De goede zede en de orde,
Die staag '*verdedigd*' moeten worden;
Ook daarvoor is bij ons '*t Gezag*'
In actie heel den lieven dag;
Wij burgers zelf, *wij* denken niet,
Dat doet de Macht, die ons gebiedt.

Ten eerste speelt de *Hemelheer*,
De *Bijbel* of de *godsdienstleer*
De hoofdrol in het *Staatsbestel* ...
Bestaat zoiets nog ergens wel?
Ons orgel speelt geen kerkmuziek,
Geen Psalm, geen lied, maar *politiek*;
En elk *geloof*, 't zij vroom of vrij,
Sticht hier een eigen *Staatspartij*.

De *Burgemeester* heeft zijn deel
Door toe te zien op het *Tooneel*;
Hij keurt de *stukken* en verbiedt,
Dat men een *naaktigheidje* ziet;
De *Bioskoop* heeft zelfs een Raad,
Waar men het trilbeeld gade slaat,
En uitmaakt of de burgerman
Dat zonder schâ aanschouwen kan.

Een wet ... hetzij op welk terrein,
Moet op een *tekst* gegrondvest zijn;
Belasting, *loon*, de *handel vrij*?
Men haalt er fluks den *Bijbel* bij;
'Mag 's morgens *versch* zijn de *kadet*?'
Men zoekt het op in 's *Heeren wet*;
Ja, zelfs *kanon* en *oorlogsschuit*,
Dat zoekt men naar den *godsdienst* uit.

De *Radio* ... née, da's pas echt,
Daar vormen *vloot* en *luis* 't *Gerecht*,
Dat niets *verstaat* en 't al *beslist*
Dat bokken schiet en nooit één mist;
En dan het *Leeszaal*-apparaat,
Dat als een *Opoe* gadeslaat,
Of de bezoekers daar mischien
Verkeerde prentjes zullen zien ...

En dan het *strand*, 't *gemengde bad*,
De *sportbeweging*, 't *vrijgeblad* ...
De *bloote hals*, het *naakte been*,
't Is in ons land alléén,
Dat men op al die zaken let,
En ze belet door *Recht* en *Wet* ...
Dies juichen hart hier en verstand:
'Ik heb U lief, mijn Nederland!'

A.B. Kleerekooper, in *Het Volk*

(Uit: E. van Altena, *Het spel en de knikkers*. Profiel 10, Amsterdam 1976.)

Enkele cijfers over arbeid van gehuwde vrouwen in % van de beroepsbevolking, 1930

Frankrijk	Zwitserland	Nederland
13	9	2

1. Maak een grafiek van de geboortecijfers van de genoemde landen. Wat valt je op?

2. Zoek in Hfd. 1 de Nederlandse cijfers op van onwettige geboorten en echtscheidingen (par. 5 en 6). Wat valt je op in vergelijking met wat hier gezegd wordt over buitenlandse ontwikkelingen?

3. Wat kan je op grond van de vergelijkingen die je in vraag 1 en 2 gemaakt hebt, verwachten van de modernisering van de man/vrouw-verhouding in het huwelijk?

4.a. Waarin vindt Kleerekooper Nederland anders dan andere landen?

b. Wat betreft huwelijk en gezin verlopen de ontwikkelingen in Nederland anders dan in de ons omringende landen, zoals we in vraag 1 en 2 al zagen. In hoeverre zouden de zaken die Kleerekooper noemt daarmee te maken kunnen hebben?
NB Je antwoord kan natuurlijk alleen maar voorlopig zijn. Het is een veronderstelling (hypothese). Deze kan zonodig bijgesteld worden nadat je de rest van dit hoofdstuk doorgenomen hebt.

2 Godsdienst en levensstijl

Het doorsnee Katholieke kind ging op school bij eerwaarde broeders of zusters. Het woonde van de eerste klas der Lagere School dagelijks of tenminste driemaal per week de H. Mis bij en zag het Misboek trouwens op de schoolrapporten aangegeven. Het ging naar alle bijzondere kerkefeesten, zoals Lof en Aanbidding, en kende en genoot de zelfs in zijn materiële aspecten nog gewijde ontbijt- en koffie-gezelligheid van na de Zondagse Hoogmis. Het speelde niet of bij hoge uitzondering met niet-katholieke kinderen, en kende van jongsaf de vloekpredikaties in de kerk tegen de gemengde verkeren en het gemengde huwelijk en tegen iets onbegrijpelijk dat Neo-Malthusianisme heette; en vergat het voor tafel te bidden, dan zeiden zijn ouders (met duizenden andere Roomsche ouders): 'Moet je niet bidden? ben je soms protestant?' Met Kerstmis werd op school (onderverdeeld in een A., B., of C.-afdeling: had God de standen niet gewild?) een 'Kerstkindje' in nieuwe kleren gestoken. Op zaterdagavond luisterde het gezin - het leek een ritueel - naar het radiopraatje van pater Henri de

Greeve, en op Zondagmiddag gebood vader stilte als pater Otten voor de K.R.O.-microfoon zijn apologetische antwoorden gaf op knellende vragen. Vader en moeder waren op de Mariacongregatie (voor Heren en Dames of voor Mannen en Vrouwen) en gingen niet zelden jaarlijks afzonderlijk op retraite (in dagen voor de hun passende stand). 's Avonds kwam De Maasbode in de bus (De Tijd heette de 'pastoorskrant') en eenmaal per week de Katholieke Illustratie en een missietijdschrift als Katholieke Missiën, Carmelrozen of de een of andere Heraut of Klok. Voor de kinderen was er Roomsche Jeugd of De Engelbewaarder. In welgestelde gezinnen verscheen dan nog L'illustrazione Vaticana, ook daar waar niemand een woord Italiaans kende. De kinderen waren, behalve lid van de Mariacongregatie en/of van de Eucharistische Kruistocht of Edelwacht, in de een of andere vorm van jeugdbeweging opgenomen, waar de godsdienstige impregnatie alweer een belangrijk onderdeel vormde van de vrijetijdsbesteding. (...)

Elk goed Roomschild kind had enkele Heerzoms en enkele, mag het heten Dameszantes? En van elk gezin moest, zo leek het, er één positief antwoorden op de wekelijks in verschillende periodieken (en later op school) gestelde vraag: Jongen, wilt gij Pater (Broeder) worden? Meestal werd dat degene die tot stichting van zijn broertjes en zusjes en met hun ijverige deelname aan een speelgoedtaartje en in kunstig nagemaakte liturgische gewaden veelvuldig 'Misje' had gedaan. Kwam het niet voor dat men zó goed Roomschild was dat men, na een uurtje Wereldnieuws in de Cineac, bij het verlaten van de rij bij vergissing in het donker naast de banken knielde?

(Uit: M. v.d. Plas 'Het Rijke Roomsche Leven', p. 11-13)

neo-malthusianisme = beweging van geboortebepaling
congregatie = godsdienstige vereniging
retraite = bezinningsbijeenkomst
impregnatie = inprenting
Heerzom = oom die priester was

De katholieke sfeer thuis en van hun omgeving ervoeren velen in die jaren – tot in de jaren '50 – als iets vanzelfsprekends:

- een 76-jarige vrouw, die in Beek opgegroeid was:

'Heel de sfeer was katholiek en ik kan me er niet veel méér van herinneren, als dat ik het allemaal heel gewoon en vanzelfsprekend vond.'

- een 71 jarige vrouw, opgegroeid in het dorp Ooy:

'Dat hoorde er eenmaal bij, je dacht er verder niet over na... als iemand een keer zondags niet in de kerk was, wist iedereen het.'

(Uit: Mirre Bots en Maria Noordman, *Moederschap als balsem*, Amsterdam, 1981, p. 51)

5.a. Welke kenmerken heeft een katholiek milieu tussen 1920 en 1960 in veel gevallen gehad?

b. Waarom wordt een dergelijk milieu 'beschermd' genoemd?

c. Waarom zijn die kenmerken nu voor een groot deel verdwenen?

Het orthodox-protestantse milieu kende verwante trekken, al waren protestanten over het algemeen minder volgzzaam t.a.v. hun geestelijkheid dan rooms-katholieken in die tijd. Die hebben namelijk een strikt omschreven kerkleer, uitgelegd en gecontroleerd door Paus, bisschoppen en lagere geestelijkheid. Protestantse echter kenmerken zich door een grote mate van individualisme, tot uiting komend in eigen interpretaties van de bijbel (die weer leidden tot veel kerk scheuringen...).

Maar in die tijd werd – met name in het gereformeerde deel van het protestantse kamp – gehoorzaamheid aan een eenmaal vastgestelde kerkleer toch meer gewaardeerd dan tegendraadsheid. Dat bleek wel toen in 1926 een gereformeerde dominee door de synode werd afgezet, omdat hij weigerde te geloven dat – zoals in het bijbelboek Genesis staat – een slang tot Eva zou hebben gesproken. De bijbel moest als 'onfeilbaar woord van God' worden aanvaard.

'Zij kenden de Bijbel van Genesis tot Openbaringen, van Alpha tot Omega. Geen tittel, geen jota was hun een vreemde letter. Kinderen leerden de namen van de Bijbelboeken, van de zonen van Jacob, van de plagen van Egypte, van de Richteren, van de koningen van Juda, van de

apostelen op een rij uit het hoofd. Zakbijbels met de zogenaamde duimgreep waren eigenlijk uit de boze. Je moest weten, dat het boek Exodus tussen Genesis en Leviticus staat, dat het boek Ruth na Richteren komt en dat aan het laatste Bijbelboek de Zendbrief van de apostel Judas vooraf gaat. Minstens tweemaal, vaak driemaal per dag werd in het gezin uit de Bijbel gelezen. Op school werd de Bijbelse geschiedenis verteld, tweemaal per zondag hoorde men in de kerk over een tekst of een zondag van de Heidelbergse Catechismus preken.

De Bijbel stond in het middelpunt van het leven. Schriftkritiek was aantasting van het Woord. Ja, ook aan de woorden van de Belijdenisgeschriften en aan die van de berijmde Psalmen, hoe kreupel ook het vers mocht wezen, werden absolute waarden toegekend. De Statenvertaling was de vertaling der vaderen. Die van Kuenen, Hooykaas en Van Oort, de Leidse vertaling, deugde niet, evenmin als die van Obbink en Brouwer. Op de vergaderingen van de jongelings- en meisjesverenigingen, op die van de vrouwenverenigingen en mannenverenigingen werd week in week uit de Bijbel gelezen en verklaard aan de hand van de gereformeerde commentatoren. Een zee vol theologische literatuur lag ter beschikking, gevoed door bijna uit hun bedding komende rivieren. De christelijke uitgeverij werden niet moede boeken te doen verschijnen, boeken over de Bijbel, boeken voor het gezin, voor vader, voor moeder, voor de kinderen, voor de vereniging, voor de dienstmaagd, voor de dokter, voor de dominee. Men leefde veel meer nog dan tegenwoordig in domineeland.'

(Uit: A.C. de Gooyer, *Het Beeld der Vadren*, Utrecht, 1964, p. 14-15)

Genesis = eerste bijbelboek.

Openbaringen (van Johannes) = laatste bijbelboek.

tittel en jota = kleinste Hebreeuwse letters (hier figuurlijk bedoeld).

Heidelbergse Catechismus = Calvinistische geloofsleer, opgesteld in Heidelberg, met 52 vragen en antwoorden, zgn. 'zondagen', namelijk voor elke zondag één.

Schriftkritiek = kritiek op de Heilige Schrift (de Bijbel) vnl. van mensen die niet alles letterlijk willen opvatten.

Uit die bijbel haalde men allerlei waarden en waarheden, die als onaantastbaar, dus onveranderlijk, werden beschouwd.

'Een beproefde waarheid was o.a. dat God de wereld heeft geschapen in zes dagen van vierentwintig uur. Dat de slang in het Paradijs met menselijke stem, gearticuleerd, heeft gesproken. Dat geboorteregeling lijnrecht ingaat tegen het gebod. Dat een vredesbeweging bij voorbaat ongeoor-

In het doorsnee katholiek huisgezin hing in elke kamer een kruisbeeld. Bij deze familie is rond het kruisbeeld in de voorkamer een tekst geschilderd. De foto stamt uit de jaren '50.

loofd is. Dat een christen geen socialist kan zijn. Dat de overheid tegen ketterij het zwaard moet opheffen. Dat je als Gereformeerd student geen lid van de N.C.S.V. kan zijn. Dat speelkaarten het prenteboek van de duivel zijn. Dat je niet mag dansen. Dat het bezoeken van bioscoop en schouwburg zonde is.'

(Uit: *De Gooyer*, p. 16)

De Zondag

De zondag was een aparte dag, waarop men aparte kledij droeg en een bijzonder maal aanrichtte.

Tweemaal naar de kerk en uit de kerk de koffie met de sigaar. De dag begon met orgelspel op het eigen harmonium. Hij was een feestdag, als hij goed gevierd werd. Voor velen is hij een feestdag geweest en is hij dat nog. Maar voor wie hem niet vieren kon is hij, mede door hen, die dachten, dat zij hem vieren konden, een ergernis geworden.

Hier en daar stond een wandeling op het programma van de rustdag; maar over het gebruik maken van openbare vervoermiddelen piekerde men zelfs niet. De progressieven lazen hun weekblad, al of niet geïlustreerd en gingen zelfs zo ver dat zij in het gezin een gezelschapsspelletje deden. Klok en hamer, kwartetten, schaken, dammen, domineren. Klok en hamer had het ganzenbord vervangen. Er waren dobbelstenen bij nodig, doch dit verontrustte niet, niettegenstaande de opvatting van professor Geesink, die alle loten en dobbelen veroordeeld had. Doch kaarten kwamen niet op tafel. Deze behoorden nadrukkelijk tot de zondige wereld.

De Bijbelse kennis werd gescherpt door het opschrijven van Bijbelse namen met een A, daarna met een B enz. Wie in de gestelde tijd de meeste had werd winnaar.

(Uit: *De Gooyer*, p. 18-21)

6. In welke opzichten kun je het orthodox-protestants milieu in die tijd beschermd noemen? In welke opzichten verschilde het van het rooms-katholieke milieu?

7. Noem oorzaken voor het verdwijnen van bovengenoemde opvattingen en praktijken bij het overgrote deel van de tegenwoordige orthodox-protestanten.

8. Noem streken en groepen waar die opvattingen en praktijken voor een (groot) deel zijn blijven bestaan. Geef daarvan voorbeelden.

9. Neem interviews af van mensen die opgegroeid zijn in rooms-katholieke of orthodox-protestante gezinnen in de behandelde tijd. Vergelijk hun ervaringen met de beschrijvingen van die gezinnen zoals die hierboven gegeven zijn.

3 Het goed katholieke gezin: ideaal en werkelijkheid

Een late zondagochtend na de Mis:

'n Uurtje later is de Mis uit. Al gauw zijn ze weer thuis. Moeder zet met Els buiten het ontbijt klaar. Daarna zitten allen aan tafel. Els heeft 'n schoone witte schort aan, moeder haar mooie japon, en vader z'n beste pak. De maaltijd gaat onder gezellig gebabbel voorbij. Vlug ruimt Els nu den boel op. Moeder zet intusschen koffie. Nu zit Pa met z'n pijp in den mond de courant te lezen. Moeder handwerkt. Els leest in 'n mooi schoolboek.

'He,' zucht ze dan: 'dit is toch het gezelligste uurtje van heel de week!'

Onze Courant 1932

(Uit: *Uit het Rijke Roomsche Leven*, p. 24)

Pater de Greeve (in 1929 op een congres van de in 1918 opgerichte (RK) Nederlandsche Bond voor Groote Gezinnen) komt te spreken over een familievader op diens zilveren bruiloft en beëindigt hiermee tevens zijn toespraak:

Hij verhaalt van zijn lieve vrouw, nu oud, maar nog zoo mooi in haar hoogen ouderdom met haar ongerept gezicht in den glans van haar zilveren haren van dien zilveren leeftijd van het schoon beleefde vrouwenleven dat met elk kindje schooner werd, van zijn vrouw, die geen schmink en geen lippenstift – en hij lacht er bij – nodig had.

Dat moet je meemaken en dan begrijpt men iets van het groote gezin en wie er zelf uit voortkwam weet, dat ik gelijk heb. En ik weet nog iets:

Een kinderrijk katholiek gezin op de foto ter gelegenheid van de intrede van een der dochters als kloosterzuster, omstreeks 1936. (Uit: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 14. Haarlem 1979, p. 207)

wie één kind heeft, mag eenmaal hopen, wie er twee heeft, mag tweemaal hopen, wie er drie heeft, mag driemaal hopen, wie er vijf heeft, mag vijfmaal hopen, wie er tien heeft, mag tienmaal hopen en hij zal nooit, nooit in eeuwigheid niet beschaamd worden. Ik heb gezegd.

(Uit: *Uit het Rijke Roomsche Leven*, p. 31)

10. Welke waarden werden in het gezin verheerlijkt? (minstens 3 noemen.)

11. Waarom maakte de RK kerk destijds propaganda voor grote gezinnen?

Huwelijk en sexualiteit

'In het leven van een man is er volgens recht slechts plaats voor twee vrouwen; zijn moeder en de moeder zijner kinderen. Wat meer is dan deze dubbele, reine en heilige liefde, is gevaarlijke afwijking of zondige dwaling'. Er ligt een diepe betekenis in die woorden: 'Zijn moeder en de moeder zijner kinderen' en niet 'zijn moeder en zijn vrouw'. De man moet zelfs in zijn vrouw niet zoozeer datgene zien, wat zij voor hem, maar wat zij als moeder zijner kinderen zijn zal. Denk ook gij, vooral wanneer een genegenheid in u opkomt, niet alleen en niet op de eerste plaats aan u zelf, wat het meisje voor u zijn kan, maar wat zij wellicht later als moeder uwer kinderen worden zal.

(Uit: *Hardy Schilgen sr, Jonge Helden, Voorhout 1935*)

De katholieke arts Deelen vond dat het krijgen van kinderen het 'natuurlijk-rede-lijk' doel van de sexualiteit was:

'Het huwelijk brengt aan beide partijen de begeerde sexuele vrijheid, maar uitsluitend aan hen beiden. Een vrijheid immers door beiden gekocht, aan beiden in vollen eigendom toebehoorend, maar alleen werkelijkheid in het gelijktijdig bezit. Vrijheid dus samen, alleen aan elkaar gebonden. Natuurlijk, het kan immers niet anders!

Neen, het kan niet anders en het natuurlijk-rede-lijke der sexualiteit, dat in haar verloop noodwendig tot het huwelijk voert, levert ook nu weer het natuurlijk bewijs van haar waarachtigheid. Als een proef op de som!

Dat is het kind . . .

Het kind, dat een eigen zelfstandig leven bezit, is het niet als het symbool der sexuele vrijheid in het huwelijk?'

Een dergelijke opvatting had voor verloofden uiteraard zijn konsekwenties:

'Voorbereiding tot het huwelijk beteekent nooit, dat de huwelijksaangelegenheden zelve vooroefening zouden noodig hebben! Veeleer is het tegendeel waar en komt het er allereerst op aan, dat gij lichamelijk en geestelijk gezond en kuisch gebleven zijt. De onthouding van het sexuele is de ware school voor karaktervorming en de eenige schatkamer, die uw toekomstig huwelijksleven rijk kan maken in het besproken opzicht.'

(Uit: J.B. Deelen, *Het Sexuele in den Mensch*, 's-Hertogenbosch z.j. 1932, pp. 81, 82, 129)

12. Wat is volgens pater Schilgen op de eerste plaats belangrijk in het katholieke huwelijk?

13. Waarom is volgens dokter Deelen het 'natuurlijk-rede-lijke doel der sexualiteit' het huwelijk?

14. Hoe was de houding in RK kring tegenover het gebruik van voorbehoedmiddelen? Geef daarvoor een verklaring.

Ongehuwd moederschap

'Kuisch' bleef helaas niet iedereen. Zonder voorbehoedmiddelen betekende dat vaak ongewenste zwangerschap (een 'moetje') en soms (nóg érgér) ongehuwd moederschap. Welke konsekwenties dat kon hebben vertelt een inmiddels oud geworden vrouw:

'Mijn vader gooide mij eruit, ik moest het huis uit, ik moest het huis uit en mijn vader ging naar een of andere voorgedij-instantie en die maakte het voor elkaar, ondanks dat die jongen met me zou trouwen als hij onder dienst uit was, die maakte voor elkaar als ik acht maanden was,

dan zou ik naar een doorgangshuis gaan bij de nonnetjes in Heerlen, en dan zou ik mijn kindje daar afleggen, en dan zou ik zelf uit mogen maken of ik het kind daar liet of dat ik daar zou blijven en voor het kind zou werken . . . Ik zeg ja, dat wil ik niet, maar je had niks te willen, dat was allemaal voor elkaar gemaakt door mijn vader.'

(Uit: Bots/Noordman a.w., p. 61-62)

Sexuele voorlichting

- een 76-jarige vrouw uit een gezin van acht kinderen:

'Nee, vroeger, mijn moeder heeft nooit met mij over de menstruatie gepraat, dat ik die kreeg of zo, ik wist van niks en ik was bang . . . je wist niet wat het was en toen hoorde ik van een vriendin hoorde ik eh ja . . . Zij heeft bloed in de broek en mijn moeder zegt, dat krijgt elk meisje op die leeftijd en toen wist ik het.'

- een 71-jarige vrouw uit een gezin van negen kinderen:

'Want ik ben grootgebracht thuis met het ene kind had ik in de bloemkool gezeten, de andere in een kermiskook of zo iets. Er werd nooit over gepraat, wij hebben het van mijn moeder nooit gehoord!'

- een 71-jarige vrouw uit een gezin van acht kinderen:

'Als een zuster van mijn moeder in verwachting was, moest ik de gang op of ik moest even iets halen, dan zei ze: ga jij even in de keuken iets halen en dan werd het gauw verteld en dan achteraf dan merkte ik wel dat het daarover gegaan was, zo gek was dat vroeger.'

- een 76-jarige vrouw uit een gezin van negen kinderen:

'Moeder zei niks, je was niet voorgelicht en dat was niks gedaan, want toen ik verkering kreeg, nou om je eerlijk te zeggen, ik wist van niks . . . ik heb ook moeten trouwen, doordat ik van niks wist . . . mijn moeder zei wel altijd, dat heeft ze altijd gezegd, nou heb je een jongen en denk erom dat je er nergens mee gaat zitten, en in het begin als ik met zo'n jongen eens uitging en hij wou ergens op een bank gaan zitten, zei ik, nee, ik mag van mijn moeder niet zitten. Ik wist niet waarom, nee zee ze dan, kom je met een baby thuis en dan doe ik je wel naar een inrichting, want dan hou ik je niet thuis, dus je weet het . . . en toen ik moest trouwen, zee ze: dan had je maar beter uit moeten kijken, ik heb je aldoor gezegd, dat je niet moest gaan zitten, ik zeg, ja mens het komt helemaal niet van het zitten, toen wist ik meer hè.'

(Uit: Bots/Noordman a.w., p. 56)

15. Waarom was het ongehuwd moederschap in RK kring (maar ook wel elders) een schande?

Het harmonium nam in protestantse gezinnen een grote plaats in. Niet alleen psalmen werden er gezongen, maar ook vaderlandse liederen, want de orthodox-protestanten waren zeer vaderlandslievend en koningsgezind.

(Uit: De Gooyer, p. 61)

Echtscheiding

Echtscheiding was volgens de RK-kerkleer verboden. Het huwelijk is namelijk in deze kerk een sacrament, een heilige handeling, gesloten door een priester, een dienaar van God. Het burgerlijk huwelijk is volgens deze opvatting slechts een formaliteit. Bij hoge uitzondering kan een huwelijk door een pauselijke rechtbank in Rome worden ontbonden. In de praktijk kwam echtscheiding onder RK in Nederland dan ook zeer weinig voor. Hoogstens werd er een 'scheiding van tafel en bed' uitgesproken, zodat het huwelijk formeel nog in tact bleef.

4 De protestantse zede

De arts A. Dupont schrijft in zijn voor het eerst in 1912 verschenen boek 'Het Huwelijk':

. . . Met recht heeft men (in het boek) den indruk ontvangen, dat een beperking van den kinderzegen in lijnrechte tegenspraak met Gods Woord is. Een kunstmatige beperking is onder alle omstandigheden tegennatuurlijk; want het natuurlijk einddoel der paring is en blijft bevruchting, voortplanting.

Nu is echter het voorbehoedend handelen in den echt, niettegenstaande Gods geboden en de wetten der natuur, op zulke wijze gemeengoed der beschaafde volken geworden, dat het nodig is deze vraag nader te bespreken en na te gaan, uit welke bronnen de wensch naar willekeurige beperking van het kindertal opkomt . . .

. . . Over te gaan tot het gebruik van neo-

Een protestantse familie op de foto ter gelegenheid van het 25 jarig huwelijksfeest van de ouders.

(Uit: B. van Kaam en A. v.d. Meiden, De dominee gaat voorbij, p. 90)

Malthusiaansche middelen is in geen deele geoorloofd. Immers zagen wij, dat deze praktijken in strijd zijn met Gods ordinantiën, en overtreding van Gods ordinantiën is altijd zondig, onder welke omstandigheden ook. Den Christen past bij ernstige krankheid zijner vrouw, alleen onthouding.

(Uit: De Gooyer, p. 26)

neo-malthusiaanse middelen = voorbehoedmiddelen

En in het voorlichtingsboekje voor jongens 'Stippellijnen' van de protestantse arts C. Postma (het boekje verscheen voor het eerst in 1945 en kende vele drukken) liet deze een duidelijk 'nee' tegen voor-huwelijkse geslachtsgemeenschap horen. Hij baseerde dat niet alleen op godsdienstige argumenten. Enkele ervan waren:

- De lichamelijke omgang kan op zichzelf een zo sterke binding geven tussen twee mensen, dat het hierom alleen al moeilijk, zo niet onmogelijk kan worden een eenmaal bestaande verhouding te verbreken. De huwelijksgemeenschap dreigt dan als basis te krijgen de lichamelijke aantrekkingskracht. (...)

Is het al heel moeilijk een bestaande verhouding op grond van het niet aanwezig zijn van dit geestelijk contact te verbreken, de lichamelijke aantrekkingskracht kan dit bij regelmatig geslachtsverkeer onmogelijk doen worden.

- Bewaar dit hoogste voor de dag, dat jullie elkaar geheel en ten volle kunnen toebehooren. Wees niet en nooit tevreden met halve volheid en voor de rest geknoei, waarbij de nasmaak bitter blijft en het hart onrustig.

(Uit: C. Postma, Stippellijnen voor het sexuele leven, Nijkerk, z.j. (1945), p. 46-47)

De veelgelezen pedagoog prof.dr. J. Waterink schreef in zijn boek *'Moeder en haar man'*, dat in de jaren '50 verscheen: De man heeft recht in ieder geval op twee dingen. Ten eerste dat zijn vrouw ook in financieel opzicht de huishouding zo goed mogelijk beheert. En ten tweede dat hij zich in zijn gezin en in zijn huis veilig, prettig, kortom, 'thuis' gevoelen kan.

'My home is my castle'. Mijn huis is mijn burcht. Dat moet iedere man bij zichzelf kunnen zeggen. Dat is een recht, dat wij als een onvervreemdbaar bezit van den man en vader des gezins mogen en moeten handhaven.

Alleen wanneer de man ervaart, dat hem deze rechten in behoorlijke mate worden toebedeeld, kan hij ook zichzelf rustig blijven voelen en prettig, en dan doet hij in den huiselijken kring telkens nieuwe kracht op voor den arbeid en voor den strijd voor zijn gezin.

Laten al onze vrouwen, al onze moeders begrijpen de grote betekenis, die voor het leven van den man, voor het karakter van den man, en zeker niet het minst voor het humeur van den man de stemming, de sfeer in huis heeft.

Maar zal die sfeer in huis goed zijn, dan moet de vrouw op haar huishouding goede acht hebben.

En tenslotte dient ze in het acht hebben op hare huishouding niet alleen haar man, maar ook zichzelf en de kinderen. In een slordig, ruw, te royaal en rommelig gezin groeien ook weer slordige, ruwe, te royale en dikwijls bandeloze kinderen op.

Laten onze vrouwen, onze moeders begrijpen,

welk een grote betekenis haar gedrag voor haar man en kinderen heeft. En laten op dit punt onze vaders, onze mannen geen ogenblik bereid zijn iets van hun rechten prijs te geven. Hier, op het terrein van deze schijnbaar zo alledaagse en misschien onbetekenend geachte dingen, moet juist ter wille van de grote belangen, die er achter staan, de man met liefde, maar ook met kracht handhaven zijn van zijn rechten.

16.a. Van welke rolverdeling tussen man en vrouw gaat Waterink uit?

b. Was dat een typisch protestants standpunt?

Calvinisten of orthodox-protestanten waardeerden huwelijk en sexualiteit anders dan katholieken. Het huwelijk was geen sacrament en aan predikanten werd geen celibaat opgelegd. Anderzijds beschouwde Calvin het huwelijk als een middel om hoererij tegen te gaan, waaruit de anti-sexuele houding van hem en zijn aanhangers wel blijkt. De Synode van de Nederlands Hervormde Kerk nam in 1952 een positieve houding aan t.a.v. de sexualiteit als 'gave Gods', maar wees toen wel nadrukkelijk zelfbevrediging en voor-huwelijkse geslachtsgemeenschap af. De Gereformeerde Kerken namen in 1963 een soortgelijk standpunt in.

Het protestants huwelijk is, hoewel geen sacrament, toch een goddelijke instelling. Na een huwelijksvoltrekking (door de overheid!) volgt dan ook een 'inzegening' of 'bevestiging' van het huwelijk in de kerk. Een gevolg is dat echtscheiding volgens de Calvinistische leer eigenlijk niet kan:

'Wat God samengevoegd heeft, scheidt de mens niet'. In de praktijk kunnen op die regel uitzonderingen gemaakt worden, 'ter voorkoming van groter kwaad', aldus de Hervormde Synode in 1952.

17. Vergelijk het protestants standpunt t.a.v. huwelijk, gezin, sexualiteit en de positie van de vrouw met dat van de rooms-katholieken in die tijd.

5 Twee geloven op één kussen?

Zowel katholieken als protestanten waren fel tegen zgn. gemengde huwelijken. 'De ware eenheid tussen man en vrouw, aldus prof. Waterink, kan alléén dáár zijn, waar ook is de eenheid van levensbeschouwing' (a.w., p. 103). Dit betekende dat protestanten niet met rooms-katholieken zouden moeten trouwen en – uiteraard – gelovigen niet met ongelovigen. De RK kerk eiste zelfs dat, als een lid van haar kerk met een 'andersdenkende' trouwde, deze laatste zou beloven, dat eventuele kinde-

DE REAGERBUIJS

Wij als jeugdredactie zijn ons ervan bewust, dat deze discussie uiterst explosief is. Hoe dan ook — wij willen niet schippen, maar recht door zee. Klappen van onverdraagzaamheid — en die zijn er! — kunnen ons niet tegenhouden met dit bijzonder belangwekkende probleem van wal te steken. Wat wij willen is niet op een branie-achtige manier de heilige huisjes van de traditie te slopen, maar wel met z'n allen te kijken waar ze beginnen te scheuren. Wij zullen geen kanon

VRIJ SPEL voor jongelui van 13-23 jaar die van hun hart geen moordkuil maken

Als man en vrouw niet naar dezelfde kerk gaan, geeft dit aanleiding tot allerlei vervelende situaties. B.v. in welke kerk zullen de kinderen worden gedoopt?

J. Moorlag, C. 441a, Bergentheim (Ov.).

(Vergissen we ons niet, dan zal deze schrijver nog wel wat te horen krijgen op zijn schrijven - Ingrid).

R.-K. medemensen, geen medechristenen!

Hoe vaak horen we niet van samenkomsten, waar zowel een dominee als een R.-K. geestelijke preekt. Het heet dan: „Wij hebben samen één boodschap met onze R.-K. medechristenen!“. Dit is naar mijn mening een grote fout. Hebben wij één boodschap met een kerk die leert bidden tot heilig verklaarde doden? Die leert, dat Maria mede-zaligmaakster is? Die zegt, dat wij zelf nog eens de hemel moeten verdienen? Kunnen wij één boodschap hebben met een kerk, die niet leert, dat Christus de enige Verlosser is? Neen, wat wij moeten hebben, is een boodschap voor onze R.-K. medemensen! Als een protestantse jongen verliefd wordt op een R.-K. meisje, kan dit nooit „loslopen“, kan dit nooit „Gods bedoeling wel zijn“. Breek er mee, als ze niet tot jouw kerk wil overgaan. Zet je toch door, dan gaat het huwelijk er aan, want de harmonie ontbreekt.

Hans Boertjens (17), Chr. Gereformeerd, Gr. v. Prinstererstr. 7, Dieren.

Laten we er één groot dak van maken. Annie Hollander, Koloniehuis „Hoge Hout“, Elspeet.

(Het doet ons veel plezier, dat er nogal wat teenagers zijn die niet aarzelen het doolhof van dit probleem binnen te wandelen. Daar hebben we bv. de nog heel jonge Wiebo Nijdam (14) uit Haarlem. Hij zegt:)

Ik geloof, dat we de omgang van een hervormde jongen met een gereformeerd meisje moeten afkeuren. Want wat gebeurt er later met de kinderen, als beide echtgenoten naar verschillende kerken gaan? De kinderen vragen om een voorbeeld. Bij wie kunnen ze het vinden? Als ik het niet bij het rechte eind heb, moeten jullie me dit niet kwalijk nemen: ik ben nog jong, en kan de zaken nog niet helemaal juist beoordelen. Ik wens jullie veel succes en Gods zegen met de Reageerbuis.

„Christelijke“ dictatuur?

In een huwelijk van jongelui, beiden van protestantse huize, van welke richting dan ook, zie ik geen bezwaar. Ik geloof, dat de ouders er zich in zo'n geval bij moeten neerleggen. Echter, de meeste drama's spelen zich af wanneer een R.-K. met een belijdend lid van een protestantse kerk trouwt. Een R.-K. vriend van mij huwde met een protestants meisje. Als gevolg daarvan, mag zij niet meer thuis komen; haar ouders hebben haar eenvoudig „vergeten“. Zelf verkeer ik in een situatie, dat binnenkort een zwager van mij zal trouwen met een R.-K. meisje. Wij allen

Ik merk er niets van

Jullie zeggen in het artikel: „Wij zingen — en menen het — Kinderen van één Vader reikt elkaar de hand“. Ik vind dit een wankelende basis voor een betoog. In de praktijk is hiervan trouwens erg weinig merkbaar. Neem nu eens de Gereformeerden en de Vrijgemaakt-Gereformeerden. Ik neem

„Christelijke“ dictatuur?

We kunnen er niet in geloven. Die twee namen — christelijk en dictatuur — zijn moeilijk met elkaar te verenigen. Maar voor ons blijft het een open vraag, waarom deze schrijver — hij is niet de enige — moet weggroepen achter zijn voorletters. Dat een dochter door haar ouders wordt doodgezwegen, omdat ze trouwde met een R.-K. christen, doet ons denken aan toestanden die heersen achter het ijzeren gordijn.

Marcel

aan, dat dit allen kinderen van één Vader zijn, maar van een handreiking is geen sprake.

En hoe kunnen we nu spreken over een gemengd kerkelijk huwelijk als er nog zoveel onenigheid is tussen de kerken onderling.

Bauke Geersing (17), V. Iddekingeweg 9b, Groningen.

Slaapt daar de duivel tussen?

in stelling brengen om een calvinistische muur die met luthers cement is gemetseld omver te schieten, maar wij willen zien of er bressen zitten in die 444 jaar oude muur.

De reformatoren en hun nakomelingen hebben hun gezinsleven willen beschermen met een overduidelijk spreekwoord. Leeft het nog? Wordt de waarheid ervan nog erkend, of is 't het antieke spreekwoord van grootvader geworden, om wiens „wijsheid“ we toegeeflijk glimlachen? Duidelijk of niet, dit is jullie antwoord.

Kerkelijke etiketten

Naar aanleiding van „Twee geloven op een kussen“ zou ik het volgende willen zeggen:

Bestaan er werkelijk twee geloven? Welk zijn dat dan? Ik dacht nl. dat er slechts een geloof was, dat in Jezus Christus, de zoon van God die onze zaligmaker is en die de wereld liefheeft.

Waarom een probleem van dit spreekwoord gemaakt? Als een jongen en een meisje, die weten dat zij voor elkaar bestemd zijn er samen van doordrongen

Liefde overwint alles

Als Gereformeerd meisje heb ik een half jaar geleden een Herv. jongen ontmoet. Hoewel mijn ouders deze ontmoeting aanvankelijk niet zo prettig vonden, hebben zij later geen blijken meer gegeven er bezwaar tegen te hebben.

Het verschil tussen R.-K. en protestanten mag dan oneindig veel groter zijn — mede door de Mariaverering — toch geloof ik, dat ik wel met een R.-K. jongen zou trouwen, als ik werkelijk van hem hield.

Liefde overwint immers alles! — M'n complimenten voor jullie reageerbuis; hij is reuze! Wende Proceé (16) Heggerankerweg 102, A'dam-N).

zien op tegen de dag, waarop het huwelijk zal worden bevestigd. Niet dat we twijfelen aan hun liefde, maar eenvoudig om het feit, dat wij prot. die R.-K. eredienst maar moeilijk kunnen

Birds of one feather Will flocke together.

De wijze waarop wij geloven is niet belangrijk

Dat de oecumenische gedachte hoe langer hoe meer ingang vindt in christelijke kringen, wordt duidelijk uit het feit, dat vriendschap tussen een protestantse jongen en een R.-K. vriend of vriendin tegenwoordig op weinig eerstand stuit. Maar wanneer er over een gemengd kerkelijk huwelijk wordt gesproken wordt plotseling overal weerstand opgeroepen. Volgens mij komt dit omdat wij mensen ons gebonden voelen aan het milieu waarin we zijn opgevoed. Maar al zijn we dan Gereformeerd of R.-K., we mogen nooit vergeten, dat niet de manier waarop we in God geloven belangrijk is, maar alleen het geloof in God zelf.

F. Wassenaar (17), Honingerdijk 97b, Rotterdam-16.

We stoppen nu even met jullie reacties op „Twee geloven“. Volgende keer gaan we er mee verder. We zijn hierover nl. nog lang niet uitgepraat.

Red. Rb.

Dat kerkelijk-gemengde huwelijken een probleem was dat tot in de jaren '60 de gemoederen bezig hield, blijkt uit de rubriek 'De reageerbuis' in het populaire prot.chr. familieblad De Spiegel van 4 nov. 1961. (Uit: Dit was De Spiegel. Wageningen 1976², p. 147)

ren katholiek zouden worden gedoopt en opgevoed. Een officiële huwelijksmis in de kerk was voor een dergelijk paar niet mogelijk; men trouwde in de sacristie, de kleedruimte van de priester.

Protestanten noemden ook huwelijken tussen gereformeerden, hervormden, luthers, doopsgezinden etc. 'gemengd', al was hierop het taboe soms minder groot. Vooral gereformeerden hadden bezwaren tegen dergelijke verbintenissen: men hanteerde daar het rijmpje van Cats: 'Twee geloven op één kussen, daar slaapt de duivel tussen'.

18. Welke bezwaren vind je in deze brieven tegen het gemengde huwelijk. Waartegen zijn de meeste bezwaren?

19. Wat valt je als jongere in de jaren '80 op in deze brieven anno-1961? Geef een verklaring voor eventuele verschillen tussen toen en nu.

- een 68-jarige vrouw, die een protestantse jongen had leren kennen:

'Maar ja, die jongen was niet katholiek hè, dus dat mocht niet, ja ik mocht helemaal niet meer van mijn moeder naar de Plas-molen toe (waar de jongen woonde - schr.), ik werd helemaal verbannen van dat oord, ik mocht er niet meer heen, het was een schat van een jongen, ik heb er altijd spijt van gehad . . . ja, die was niet katholiek, die niet-katholieken deugden niet, dat kon niet en dat mocht niet, nou ja en dan nam je dat maar weer aan.'

(Uit: *Bots/Noordman, a.w. p. 56*)

20. Overigens kwamen ondanks de bezwaren kerkelijk-gemengde huwelijken toch voor, al is het duidelijk dat bij sommige groepen binnen de protestantse en rk wereld het méér voorkomt dan bij andere. Waar zou dat aan liggen, denk je?

6 Socialisten, feministen en anderen

Werd het huwelijk van katholieke en protestantse zijde sterk gepropageerd, onder socialisten, feministen en vrijzinnig-democraten werd hieraan juist steeds meer getwijfeld.

In het tijdschrift 'De Proletarische Vrouw' werd op 26 juli 1919 een artikel over het huwelijk geplaatst, dat zeer veel reakties opriep. De redactie van het tijdschrift reageerde op dit alles op 15 november 1919 met het volgende:

'Zoals de maatschappij nu is, kan het vrije huwelijk onmogelijk den ideaal-toestand vertegenwoordigen. Nu zegt menigeen, en bij verschillende inzendsters kwam dit ook min of meer duidelijk naar voren, de wereld is op dat punt leugenachtig, want het huwelijk, de innige gemeenschap tussen één man en één vrouw kan

niet voor het leven duren. In de meeste gevallen wil één der partijen niets liever dan den band verbreken en met een ander het (of een) volgend deel van zijn leven doorbrengen. Waar dit niet openlijk kan geschieden, gebeurt het in 't geheim. Voor het huwelijk, dat gedurende het gansche leven bindt aan één persoon, is bijna niemand in staat, uitgezonderd de zeer koele, onverschillige temperamenten . . .

Het monogame huwelijk is een onding: het bestaat eigenlijk niet: zoo is de meening van een aantal der lezeressen . . .

(Uit: *I. Cornelissen e.a., 'De Taaie Rooie Rakkers', p. 289*)

In het begin van de crisistijd publiceerde het echtpaar Wibaut een boek 'Wordend Huwelijk' (1933), met nogal vrije opvattingen over het huwelijk dat opnieuw veel stof deed opwaaien.

In tegenstelling tot de confessionelen, maar ook tot veel liberalen, sociaal-democraten en zelfs vrijzinnig-democraten waren zij van mening, dat seksueel verkeer vóór het huwelijk niet als onzedelijk behoefde te worden beschouwd.

In dit boek nu wordt uitgegaan van een geheel andere norm van zedelijkheid:

Hier geldt als eerste eisch van zedelijkheid voor het seksueel verkeer: Liefde zonder bijvoegmerk.

De tweede eisch is: Verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van het kind en van de gemeenschap.

De derde eisch is: erkenning van de zelfbeschikking van de vrouw in seksuele verhoudingen.

De grondstelling waarvan hier wordt uitgegaan is dus: Liefde die er naar streeft geluk te brengen, die vermijdt leed te veroorzaken, is de eenige zedelijke grond voor de verhouding tusschen de seksen.

Uitgaande van deze grondstellingen, kan het burgerlijk huwelijk niet langer maatschap zijn voor zedelijkheid. De wettelijke registratie van het huwelijk biedt geen enkelen waarborg voor zedelijkheid der verhoudingen. Voor ons heeft de wettelijkheid van het huwelijk geen andere beteekenis dan een maatschappelijke. Deze kan zich wijzigen bij andere maatschappijvormen. Doch zij raakt de innerlijke persoonlijkheid niet.

Wij achten de seksuele verhouding tusschen den man en de vrouw niet zedelijk omdat er getrouwd is, en wij achten ze niet onzedelijk omdat er niet getrouwd is. Voor ons bepaalt alleen de gezindheid tusschen man en vrouw de ál of niet zedelijkheid dezer verhoudingen, zoowel in als buiten het huwelijk.

Tegelijkertijd achten wij veel van wat 'men' algemeen als zedelijk ziet, onzedelijk. Wij zien het zoo:

Onzedelijk is: te trouwen om geld, om een positie, om verzorgd te wezen, of om eenig ander bijvoegmerk.

Onzedelijk is zulk een huwelijk, ook als het wettig is gesloten, ook als de kerk het gestempeld heeft als heilig.

Onzedelijk is ieder huwelijk waarvan liefde niet de drijfveer is. Zulk een huwelijk heeft het karakter van prostitutie.

De maatschappij waarin wij leven bevordert dus de onzedelijkheid, wanneer ze van het huwelijk voor de vrouw een verzorgings-instelling maakt. Dit doet met name de overheid indien zij de vrouw bemoeilijkt in haar streven naar economische zelfstandigheid.

Door het meisje uitsluitend op te voeden voor het huwelijk, door haar voor te houden dat huwelijk en moederschap haar eenige 'roeping' zijn, drijft men haar den weg op tot aanvaarden van een huwelijk ook als het niet op diepe genegenheid berust. Dit achten wij onzedelijk.

(Uit: *M. Wibaut-Berdenis van Berlekom en F.M. Wibaut, Wordend Huwelijk, Haarlem 1932*)

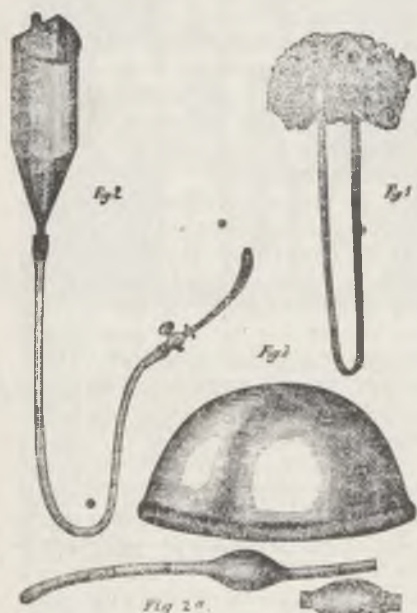
In hun boek propageerden de Wibauts de zgn. 'vrije verlovings' of het proefhuwelijk, d.w.z. dat jonge mensen die weten dat zij van elkaar houden als man en vrouw samen leven alvorens officieel getrouwd te zijn.

Heel weinigen durfden een vrije huwelijksmoraal in de praktijk toe te passen. Dat dat niet altijd gemakkelijk was, wordt heel duidelijk geïllustreerd in onderstaand interview, dat een Groningse situatie in 1929 schetst:

'Maar wij zijn niet naar het stadhuis geweest. Dat was wat hoor. Dat is nou heel gewoon hè, bij elkaar wonen, geen mens die er wat van zegt. Maar in onze tijd dan was je wel de pineut hoor, dan ging je "hokken". "Over de put hoaken, mit twij kraain tót getuge", noemden ze dat in Groningen. Wij gingen principieel niet naar het stadhuis, niet omdat we dat gemakkelijker vonden. Ten eerste zei dat boterbriefje ons niks. "Maar dan kan je zomaar bij elkaar weggaan", zeiden ze dan. "Dat kan ook als je het boterbriefje wel hebt", zei ik dan. "Als het niet goed gaat, kan je maar beter bij elkaar weggaan, en voor de kinderen moet je dan maar een oplossing vinden." Maar ja, wij gingen toch samen, omdat we ook bij elkaar wilden blijven.' (Uit: *W. Fritschy, Fragmenten Vrouwengeschiedenis II, p. 28*)

21. Verklaar het verzet in socialistische kring tegen de ideeën van het echtpaar Wibaut.

22. Schrijf met behulp van de gebruikte teksten een reactie van orthodox-protestantse of van RK zijde op de ideeën van het echtpaar Wibaut.

Bladzijde uit het 'middelenboekje' van de Nieuw Malthusiaanse Bond

Fig. 1 – het sponsje met zijden lintje dat voor de geslachtsgemeenschap in de vagina gestopt moest worden; fig. 2 en fig. 2a vormen samen de irrigator, waarmee na de geslachtsgemeenschap de vagina moest worden uitgespoeld; fig. 3 – het pessarium, dat in 1882 in Nederland werd geïntroduceerd door Aletta Jacobs.

7 De 'walgelijke' Neo-Malthusianen

Een grote 'steen des aanstoots' was de *Nieuw-Malthusiaanse Bond*, opgericht in 1881 vanuit de kring der Vrijzinnig-Democraten. Deze organisatie, waarin o.a. de artsen Dr. J. Rutgers en Dr. Aletta Jacobs de stuwende krachten waren, propageerde met name het gebruik van voorbehoedsmiddelen om ongewenste zwangerschappen te voorkomen. Men liet zich inspireren door de bekende 18e eeuwse Engelse denker Robert Malthus, die een catastrofe voorspeld had als de bevolkingsgroei zo door bleef gaan, terwijl de uitbreiding van het voedselareaal beperkt was. Mensen als Rutgers en Jacobs kenden de desastreuze gevolgen van de onbeperkte en ongewilde gezinsuitbreiding, die vooral in arbeiderskringen voorkwam. Er werd daarom door de NMB consultatiebureaus voor het huwelijks- en geslachtsleven opgericht, waar voorbehoedsmiddelen verkrijgbaar waren.

De positie van de bond kwam ernstig in gevaar toen de Tweede Kamer met een confessionele meerderheid, in 1911 het wetsontwerp Nelissen-Regout (beiden RK) aannam. Deze wet hield in, dat het verboden was middelen ter voorkoming van zwangerschap openlijk ten toon te stellen en middelen of diensten ongevraagd aan te bieden of door verspreiding ongevraagd als verkrijgbaar aan te wijzen. (Deze wet is pas in 1969 ingetrokken!). De NMB mocht daardoor dus geen openbare propaganda voor anti-conceptionele middelen voeren. Desondanks groeide de bond van 603 echtparen in 1897 tot 26.908 individuele leden in 1937.

Eerder kwam al naar voren hoe de confessionelen over de bond dachten. Ter illustratie van hun standpunt nog een kenmerkend stukje van de populaire pater Henri de Greeve uit 1929:

De huwelijksband bindt ze niet, en niet de liefde, maar de misdaad, de zonde. Dat is het cement tussen twee mensen, tussen twee Neo-Malthusianisten. (...) Wat tussen die twee omgaat is iets walgelijk-vulgairs, bij de pleging waarvan ieder van hen innerlijk op het moment van de misdaad, in plaats van een geluksextase, een alle vreugde ontbindende, brandende gewaarwording krijgt van, permitteer mij het woord, een gore daad, zonder meer. Het is alsof hun ziel afzijdig blijft en toeziet en dan het hoofd afwendt. Is dat geluk? Op het moment zelf en jaren daarna, al de jaren lang van hun 20, 30 jarig huwelijksleven, tegen zichzelf te kijken als tegen een minderwaardig sujet?

(Uit: 'Uit het Rijke Roomsche Leven', p. 28-30)

Na de Tweede Wereldoorlog werd de naam veranderd in *Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming* (NVSH), dat het blad 'Verstandig Ouderschap' uitgaf, later 'Sextant' geheten. Zij bereikte vooral in de jaren '60 tot '65 een grote bloei (in 1964: 200.000 leden). Na 1965 nam het aantal leden weer af.

23. Uit welke kringen kwamen de leden van de NMB, denk je? Geef daarvoor een verklaring.

24. Waarom gebruikte Pater de Greeve voor de geslachtsgemeenschap van de 'neo-malthusianen' woorden als 'walgelijk', 'misdaad' en 'zonde'?

8 De positie van de vrouw, formeel en informeel

Uiteraard hadden opvattingen over het gezin en de rol van de vrouw daarin ook hun neerslag in de wetgeving. Zo werd in het Burgerlijk Wetboek sinds 1838 de ondergeschikte plaats van de vrouw in het huwelijk verankerd in de zinsnede: 'de man is het hoofd van de echtvereniging'. Ook in andere wetten werden allerlei bepalingen opgenomen waaruit de overheersende positie van de man, óók in het gezin, bleek.

De 'Nederlandsche Vereeniging van Staatsburgeressen' te Amsterdam vond in 1925 dat de huwelijkswetgeving drastisch gewijzigd diende te worden. Hiervoor werden 10 redenen aangevoerd. We noemen er vier:

1. omdat de vrouw daarin als een onmondig kind wordt behandeld en de wet haar verplicht den man (zelfs een onwaardigen) in alles te gehoorzamen.

5. omdat de wet bepaalt dat de getrouwde vrouw geacht wordt hetzelfde domicilie te bezitten als haar man, zoodat, al leeft het echtpaar gescheiden in verschillende werelddeelen, de vrouw b.v. geen lid van den Gemeenteraad of van de Provinciale Staten zou kunnen zijn.

8. omdat de man volgens de bestaande huwelijkswet niet gedwongen kan worden, indien hij onwillig is, een behoorlijk deel zijner inkomsten af te staan aan de vrouw ten bate van het gezin.

10. omdat tenslotte een huwelijkswet overeenkomstig de tegenwoordige maatschappelijke en politieke gelijkheid van man en vrouw behoort te bepalen dat man en vrouw in het huwelijk naast elkaar staan als volkomen gelijkwaardige en gelijkgerechtigde personen, die beiden zowel jegens elkaar als jegens het gezin dezelfde rechten en plichten bezitten.'

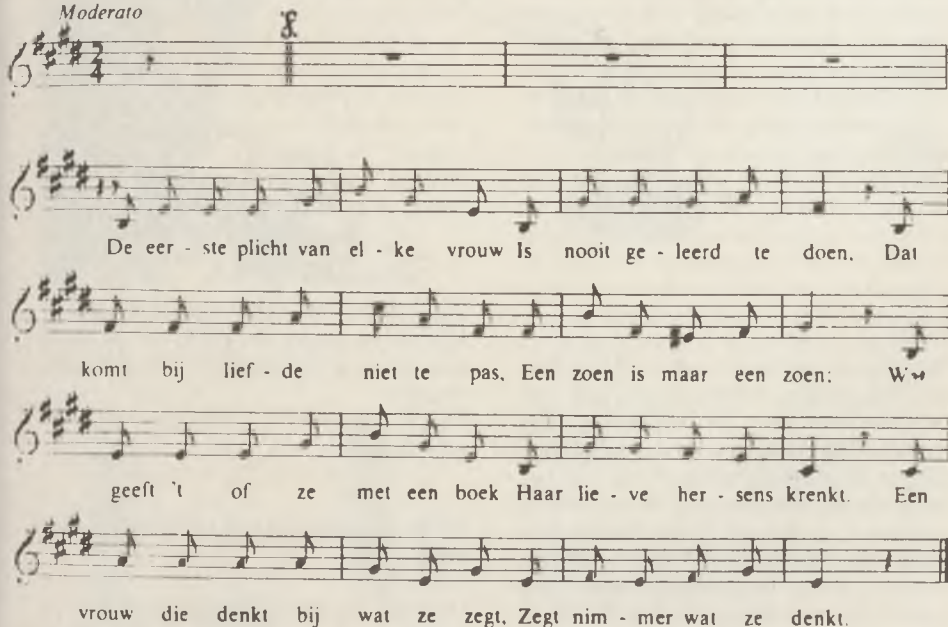
(Uit: W. Fritschy, II, p. 222-223)

Veel succes hadden ze toen niet; het zou tot 1970 duren voor er een nieuwe tekst in

het Burgerlijk Wetboek zou komen die de positie van de vrouw gelijkwaardig aan die van de man zou maken. Wel hebben de kindervetten van 1901 – ten behoeve van het kind! – de positie van de vrouw ietwat verbeterd. In de plaats van de vaderlijke macht kwam toen de ouderlijke macht. De uitoefening ervan bleef echter aan de vader. In de feitelijke toestand veranderde dus niet veel. Wel verving de moeder vanzelfsprekend de vader zodra deze zijn 'macht' niet kon uitoefenen (bijv. door ontzetting daaruit door de rechter). Ook de toestemming voor het huwelijk van minderjarige kinderen kwam toen bij beide ouders te liggen. Tenslotte werden de regels t.a.v. voogdij voor man en vrouw gelijkgesteld. Dat niet iedereen de verandering van de positie van de vrouw toejuichte blijkt wel uit een liedje van de populaire cabaretier Koos Speenhoff. Ongetwijfeld vertolkte hij daarin ideeën die door velen in die tijd (ook door vrouwen!) werden aangehangen.

De zeven plichten van een vrouw

Moderato

De eer - ste plicht van el - ke vrouw is nooit ge - leerd te doen. Dat
komt bij lief - de niet te pas. Een zoen is maar een zoen: W...
geeft 't of ze met een boek Haar lie - ve her - sens krenkt. Een
vrouw die denkt bij wat ze zegt, Zegt nim - mer wat ze denkt.

3. De tweede plicht van elke vrouw
Is houden van haar man.
Te zorgen dat ze met een zoen
Hem steeds verleiden kan;
Want als ze daar geen slag van had
En altijd kuisch wou zijn,
Dan waren wij er allen niet
En dat zou jammer zijn.

4. De vierde plicht van elke vrouw
Is steeds gehoorzaam zijn.
En altijd onderdanig doen.
Al is 't maar in schijn.
Wanneer ze geestig vleien kan
Dan volgt haar man gedwee.
Een vrouw regeert de wereld toch,
We weten wel waarmee.

6. De zesde plicht van elke vrouw
Is zwijgen op haar tijd.
Omdat ze juist 't meeste zegt
Met haar stilzwijgendheid.
Een vrouw die altijd praatjes maakt
En altijd kletsen wil.
Is erger dan een fonograaf
Want die houdt eenmaal stil.

3. De derde plicht van elke vrouw
Is goed gekleed te zijn.
Al heeft ze helemaal geen geld,
Voor rokken van satijn.
Al draagt ze bloesjes van katoen,
Ze moeten aardig staan.
Een vrouw kan toch lieflijk zijn,
Al heeft ze weinig aan.

5. De vijfde plicht van elke vrouw
Is manlief toe te staan.
Om zonder haar van tijd tot tijd
Alleen eens uit te gaan;
'n Vrouw die zegt: 'Man ik mot mee',
'Of anders blijf je hier'.
Is niet jaloersch op zijn persoon
Maar wel op zijn plezier.

7. De zevende en mooiste plicht
Is dat ze koken kan.
Want als ze eenmaal opoe is
Dan heeft ze daar wat aan.
Omdat een man die ouwer wordt
En jaren is getrouwd.
Toch veel meer van zijn eigen buik
Dan van een opoe houdt.

25.a. Zijn er landen waarin ideeën à la Speenhoff nog steeds voorkomen?

b. Hoe verklaar je het verschil met ons land in dit opzicht?

26. Schrijf een liedje in de trant van Speenhoff, maar dan over 'De zeven plichten van de man'.

9 De 'werkende vrouw': geen goede moeder?

Ondanks alle vermaningen van Speenhoff c.s. gingen intussen toch steeds meer vrouwen en meisjes beroepsarbeid verrichten, al vond men in orthodox-protestantse en rk kringen zelfs kantoorbaantjes onvrouwelijk. Waar zij werk vonden kun je aflezen uit de tabel. Hierin staat de landbouw niet vermeld. Dit betekent niet dat vrouwen hier minder voorkwamen; net als voorheen waren in de landbouw veel vrouwen in familiebedrijven of als seizoenskracht werkzaam.

% vrouwen werkzaam in:	1899 %	1909 %	1920 %	1930 %
Industrie	13.4	14.4	14.4	13.7
Handel	22.8	20.4	23.6	26.1
Verkeer	7.1	8.5	10.8	11.6
Vrije beroepen	—	21.2	28.8	32.6
Onderwijs	—	49.2	52.4	53.5
Huiselijke diensten	96.6	95.9	95.6	96.3
Godsdienst	22.9	22.1	26.2	29.4

In totaal, 26.2 26.1 25.8 25.8
zonder landbouw

(Uit: W.H. Posthumus-de Groot (red.)
Van Moeder op Dochter, Leiden 1948, p. 415)

27.a. De tabel is in 7 categorieën verdeeld. Welk soort beroepen zullen door vrouwen in iedere categorie uitgeoefend worden?

b. Wat verandert er eigenlijk in de vrouwenarbeid in 1899-1930? Welk soort beroepen komen er voor vrouwen bij en hoe is dat te verklaren?

28. De tabel gaat in feite vooral over ongehuwde vrouwen. Hoe zat het met de gehuwde vrouwen? Mochten zij niet, konden zij niet of wilden zij niet buitenshuis werken? Geef argumenten voor je mening.

Uit bovenstaande tabel blijkt dat tussen 1899 en 1930 $\pm 26\%$ van de beroepsbeoefenaars vrouwen was. Het aantal gehuwde werkende vrouwen was in die tijd aanzienlijk lager, althans in Nederland. Het bedroeg namelijk gemiddeld 2% (in Zwitserland 9%, in Frankrijk 13%).

Dit lage percentage was blijkbaar voor sommigen in Nederland nog te hoog. In de crisisjaren werden er namelijk allerlei pogingen gedaan de gehuwde vrouw geheel uit het arbeidsproces te verdringen ten gunste van de man. Dit culmineerde in het wetsontwerp-Romme (RKSP) uit 1937. Daarin werd een algeheel verbod van beroepsarbeid voor de gehuwde vrouw voorgesteld. De overheid, aldus de minister, behoort zich openlijk te scharen aan de zijde van hen die menen, dat het gezin beschermd dient te worden tegen het verrichten van beroepswerkzaamheden door de gehuwde vrouw. (Hij was ook degene die de kinderbijslag voorstelde, die in 1941 werd ingevoerd!)

Daarvóór (resp. in 1924 en 1935) waren al besluiten uitgevaardigd die het mogelijk maakten vrouwelijke rijksambtenaren en onderwijzeressen die gingen trouwen te ontslaan. In 1937 kwam er een besluit om ook de reeds gehuwde onderwijzeressen te ontslaan. De belangrijkste onderwijzersverenigingen hadden zich daarvoor al eerder uitgesproken...

(Uit: Tipje van de Sluier, 2, Landelijk

Overleg Vrouwengeschiedenis. Amsterdam 1980, p. 14)

Tegen het wetsontwerp-Romme kwam een storm van protest, georganiseerd door het Comité tot Verdediging van de Vrijheid van Arbeid door de Vrouw, waartoe alle vrouwenverenigingen (behalve de Christelijke Vrouwenbond en de RK Vrouwenbond) toetraden. In 1939 werd het ontwerp door de nieuwe minister van Sociale Zaken, Van de Tempel (SDAP), ingetrokken.

Wel vond men in confessionele kring dat beroepen als dienstmeisje en verpleegster bij een vrouw passen, althans zolang ze ongetrouwd was. Maar niet elk meisje lokte dat aan.

Het aantal Nederlandse meisjes dat werkzaam was als dienstbode of dienstmeisje nam in de jaren 1900-1960 belangrijk af. Was in 1900 nog 43% van de vrouwelijke beroepsbevolking als zodanig werkzaam: in 1930 was dit percentage gedaald tot 30%. Na de Tweede Wereldoorlog daalde dit nog verder: in 1947 bedroeg dit 19,5%; in 1960 12,3%; in 1977 2%. Wel kwamen er steeds meer part-time 'hulpen in de huishouding'.

29. Zoek verklaringen voor het drastisch verminderen van het aantal dienstmeisjes na de 2e WO.

De huishoudelijke arbeid bleek ook voor de buitenshuis werkende vrouw bestaan. Dat blijkt wel uit diverse interviews bij vrouwen in de jaren '70, die dan op hun leven in de jaren '30 terugkijken.

Dat denkbelden als die van Romme lang bleven bestaan, blijkt wel uit deze prentbriefkaart uit de jaren '50, uitgegeven door de Katholieke Arbeidersbeweging (KAB).

(Uit: M. v.d. Plas/J. Roes, De Kerk gaat uit. Bilthoven, 1973 p. 174.)

(De Groene Amsterdammer, 11 december 1937: 'Terug naar het paradijs'. Caricatuur n.a.v. arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen.

(Uit: I. Cornelissen, De taaie rooie rakers, p. 280)

Wanneer de vrouw van een werkloze buitenshuis werkte, betekende dit nog niet dat haar man voor het huishouden ging zorgen. 'Mijn man . . . nee . . . wat moest die nou in de huishouding doen?' of: 'Hij zal wel eens een keer mee helpen afdrogen, maar ja, hoe zal ik het zeggen, dan voelde hij zich natuurlijk nog meer gekleineerd hè, als hij dat moest gaan doen.' Op een enkele uitzondering bleef het huishouden de taak van de vrouw. 'Voordat ik naar mijn werk ging, had ik thuis de boel al aan de kant. Ik stond dan om half zeven op en ging meteen aan het werk: stof afnemen, de vloer vegen en afnemen, de was in de week zetten en de kinderen aankleden. Als ik dan om twaalf uur thuis kwam, was ik verder de hele middag bezig met kleren wassen, strijken en verstellen, boodschappen doen en avondeten klaarmaken. 's Avonds ging ik door met verstellen en breien.' Over haar dubbele taak, loonarbeid en huishouden, zei de vrouw: 'Ik zal ook wel eens een keer moe geweest zijn, maar het lag er nu eenmaal zo, nou ja, dat waren je plichten.'

(Uit: Tipje van de sluier, p. 68)

10 De mechanisatie van het huishoudelijk werk

Inmiddels vergemakkelijkte het leven van de huisvrouw door de uitvinding en fabricage van diverse huishoudelijke apparaten. In de jaren tussen de twee wereldoorlogen deden hun intrede: de elektrische wasmachine (nog na de oorlog een handbediende 'winger') de elektrische stofzuiger, het gas- of elektrisch fornuis, de gasgeyser en de boiler, al waren deze apparaten eerst alleen betaalbaar voor de beter gesitueerden. Even vóór de oorlog kwamen ze – door massaproductie – steeds meer binnen het bereik van de arbeiders. Na de oorlog – vooral in de jaren '60 en '70 – kwamen daar nog bij: de koelkast – die overigens al veel langer bestond – de diepvrieskast, het koffiezetapparaat, de keukenmachine, de strijkmachine en de

afwasmachine, terwijl wasmachines steeds meer geautomatiseerd werden. Tijdens het Interbellum kwam ook de opmars van de kant en klare levensmiddelen, die de taak van de huisvrouw eveneens verlichtten. Zo kon zelfs de vader af en toe – als het nodig was – het eten verzorgen...

11 Toenemende vrije tijd: de vaderrol wordt ontdekt

De vader kon op den duur een duidelijker rol in het gezin krijgen door de verkorting van de arbeidstijd. Was het gemiddelde aantal werkuren van een arbeider omstreeks 1870 nog 63; in 1922 werd dit officieel teruggebracht tot 48 uur.

Door het invoeren van de 8-urendag kwam er dus meer vrije tijd, die behalve aan het gezin, ook aan hobbies besteed kon worden. Zo kwamen allerlei ontspanningsverenigingen, carnavalsverenigingen, bijbelstudieclubs, sportclubs, muziekcorpsen, koren en ook jeugdorganisaties in het Interbellum tot grote bloei. Daarnaast kwam het tot een massale deelname aan passieve vrijetijdsbesteding zoals het kijken naar voetbalwedstrijden. Maar veel vermaak buitenshuis zocht de Nederlandse arbeider of beambte niet. Hij werd, in navolging van de 'burgerman', een keurige huisvader, die zijn weekloon veelal niet verbraste in de kroeg, maar thuis aan 'moeder-de-vrouw' afdroeg en daarnaast een enkel 'verzetje' had.

Er werd van hem verwacht, dat hij zich medeverantwoordelijk stelde voor de opvoeding van de kinderen, meebesliste over

de aanschaf van kleding en huisraad, meedeed aan huiselijke spelletjes en gezinsuitstapjes. Vader en moeder beiden waakten over het geluk van hun kinderen...

Hoe dat in de praktijk ging is uit het volgende stukje op te maken, dat een beeld geeft van een gezin in de jaren '50:

'Vader is de baas, maar moeder heeft het voor het zeggen. Zo'n grappig gezegde deed het in de huiselijke sfeer van de jaren vijftig goed. En de moppenpagina's van de geïllustreerde tijdschriften zorgden er wel voor dat het deegrol-effekt in de uitbeelding van de man-vrouw-verhouding werd gehandhaafd. De waarheid was natuurlijk dat de meeste regels in huis inderdaad door moeder werden gemaakt.

Je moest van alles, als kind, en op ongehoorzaamheid stond straf. Je moest je bord leeg eten, al wist moeder donders goed dat het brussels lof zo bitter als gal smaakte. Als je maar lang genoeg door-dramde werd je met je bord de keuken in gestuurd (waar je, met een beetje geluk, je prakkie onopgemerkt kon weggooiden).

Je moest op zondag je goeie schoenen aan en daar mocht onder geen beding mee tegen een bal worden geschopt. (Met een beetje spuug kon je even voor je naar binnen ging de kale neus wel camoufleren). Je moest ook naar de zondagschool en die rotzakken controleerden of je geweest was aan de hand van je zondagschoolboekje. En anders kwam het later wel uit. Je moest aan de padvinderij of aan een andere club. Als je gespijbeld had mocht je zaterdagavond niet opblijven en dus niet naar de Showboat luisteren. Je moest mee op visite bij oma, je moest met twee woorden spreken en... 'Als je nou nog één keer met je handen in je zakken loopt, dan naai ik ze dicht.'

Of er gedreigd werd! Met de mattenklopper krijgen of met je kop onder de koude kraan gestopt worden, dat waren de ergste straffen waarop je kon rekenen. Moeder beschikte over een verschrikkelijk arsenaal: zakgeld inhouden, niet kamperen, geen nieuwe fiets op je verjaardag... Het was allemaal veel erger dan gewoon een pak slaag.

Netheid en gehoorzaamheid, daar lag bij de opvoeding vaak het accent. Het werd je ingeprent dat je in de maatschappij een positie moest zien te veroveren en dat kon alleen maar als je goed leerde en de diploma haalde. Eerst de school en dan het meisje, luidde de ouderlijke raadgeving.'

(Uit: *Slootweg*, p. 12-13)

„Dames, vanmorgen beginnen we onze vragenrubriek voor de huisvrouw met een heel interessante vraag, ons toegezonden door 'n zekere meneer Jansen.'"

(Uit: *D. Slootweg*, p. 12)

KRIJG JE OOK

ZO'N MOOIE RUTON RX

Ineke helpt Moeder wat graag bij het stofzuigen met die prachtige Ruton RX. Ze komt al aandragen met de praktische hulpstukken. Daarmee maakt Moeder ook de stoelen en gordijnen geheel stofschoon. De draaibare, metalen FRONT-AIR borstel verwijdert alle stof van parket en linoleum en langs de plinten. De draaibare metalen LUXE zuigmond neemt alle draden en pluizen op. Voor Ineke is het nog kinderspel, maar Moeder heeft de prettige zekerheid, dat de oersterke motor van haar RX ook de diep in haar kleed weggezonden scherpe vuildeeltjes opzuigt.

De Ruton RX is elektrisch veilig, blinkt uit in doelmatigheid en duurzaamheid en heeft een verblijvend zuigvermogen.

Compleet met 10 hulpstukken F. 145,-

met **Ruton** geen pluis meer in huis!

Goedgekeurd door de KEMA te Arnhem en door het Instituut tot Voorlichting in huishoudelijke arbeid der Nederlandse Huisvrouwen. Vraag onze geïllustreerde brochure bij Uw handelaar of Rudon B.V. N.V. - Den Haag

(Uit: *Alsof je een emmer leeggooit. Tentoonstellingscatalogus Tachtig jaar vrouwenleven van alledag*. z.j., p. 17)

30.a. Welk soort gezin wordt in het stukje 'Vader is de baas' geschetst: een rooms-katholiek, een orthodox-protestants of een min of meer a-religieus gezin? Geef voor je keus argumenten.

b. Probeer dit gezin uit te beelden in een rollenspel.

c. Waarin verschilt zo'n gezin van een tegenwoordig 'doorsnee'-gezin?

31. Maak met behulp van de teksten uit dit hoofdstuk een overzicht van werkzaamheden en manieren van doen die tot in de jaren '50 en '60 als typisch vrouwelijk en typisch mannelijk gezien werden.

32. Aan het begin van dit hoofdstuk hebben we geconstateerd dat op bepaalde terreinen Nederland afweek van de ons omringende landen. (zie je antwoord op vraag 1 en 2). Je hebt toen een hypothese opgesteld waarin je aangaf waardoor die afwijking volgens jou veroorzaakt werd (zie je antwoord op vraag 4c).

Nu je dit hoofdstuk bestudeerd hebt is het de vraag of je hypothese klopt met de gegevens die je in dit hoofdstuk bent tegen gekomen. Bekijk je hypothese nog eens. Als hij niet klopt, ga dan na wat volgens jou de oorzaken van de 'Nederlandse afwijking' zijn.

Opdrachten bij par. 8, 9, 10, 11

I. Organiseer een forumdiscussie over de vraag: ligt de hoofdtaak van de vrouw in het gezin?

II. Suggesties voor rollenspelletjes:

Man komt na zijn werk thuis:

- a. in arbeidersgezin in de jaren '30, waar vrouw buitenshuis werkt;
- b. in groot arbeidersgezin uit de jaren '30, waar moeder alleen thuis werkt;
- c. in middenklassegezin uit de jaren '30, waar huishoudelijke hulp aanwezig is;
- d. in middenklassegezin uit de jaren '80, waar beide partners werken.

II. Nog een spel (discussie-)suggestie: op een school voor l.o. komt in 1936 een voorstel van het bestuur van het Nederlands Onderwijzersgenootschap binnen om aan de Minister van Onderwijs te vragen gehuwde onderwijzeressen te ontslaan. Daarover ontstaat een pittige discussie tussen voor- en tegenstanders.

IV.a. Maak een dagindeling van een gehuwde werkende vrouw uit $\pm$ 1930, waar man werkloos is.

b. idem in onze tijd.

V. Organiseer interviews met vrouwen van middelbare leeftijd of met bejaarden die vroeger als 'dienstmeisje' of als 'hulp in de huishouding' hebben gewerkt. Stel vragen over arbeidsduur, loon, aard van het werk, omgang met het gezin, veranderingen in de loop van de tijd.

Een jong gezin, $\pm$ 1938.

*Een jong gezin jaren '60.
(uit: Reflector, febr. 1977)*

Hfd.5 Nederland vanaf de jaren '60

1 De welvaart rukt op

Veel mensen hebben geen goed woord voor de verzuiling over. Zij zien de hokjesgeest en het keurslijf waar iedereen in werd geperst als een groot nadeel.

Er zijn echter ook mensen die zeggen dat de verzuiling voor de *geleidelijke verandering* van onze samenleving juist een groot voordeel geweest is. In zekere zin gingen de kerken namelijk met hun tijd mee, pasten zich aan en hielden zo greep op de mensen, veel meer dan in ons omringende landen, waar de arbeiders vaak massaal socialist werden en de bourgeoisie liberaal of conservatief.

Aangezien de protestanten en katholieken niet de meerderheid hadden moesten ze wel met elkaar samenwerken, soms ook met 'ongelovigen': socialisten en liberalen, die op hun beurt eigen organisaties hadden gesticht. Die werden – volgens goed vaderlands gebruik – ook door de confessionelen getolereerd: iedereen respecteert de bestaansrecht van andermans organisatie. Ook hielden de 'elites' van die zuilen – die toen in eigen kring veel gezag hadden – onderling contact en zochten ze, waar zich meningsverschillen openbaarden, naar compromissen. Revolutionaire bewegingen en veranderingen bleven hier daarom praktisch uit. Bijna alles, aldus de Leidse historicus Schöffers, verliep in Nederland tot 1955 à 1965 *geleidelijk* of in een vertraagd tempo: de industrialisatie, de kiesrechtuitbreiding, de sociale wetgeving, de ontkerkelijking en de uitbreiding van de welvaart tot grotere groepen van de samenleving. Op het gebied van huwelijk, gezin en sexualiteit was het al niet anders. Maar de samenleving veranderde intussen wel!

In de inleiding van hoofdstuk 3 werd al aangegeven dat dank zij de forse industrialisatie en de verdere uitbouw van onze dienstensector in de jaren '50 de werknemers looneisen gingen stellen, die – om de arbeidsvrede te bewaren – ook ingewilligd werden. Door deze zgn. 'loonrondes' aan het eind van de jaren '50 en het begin van de jaren '60 steeg zo de welvaart van een groot deel van de bevolking (al stegen de prijzen ook!). Tevens werd in die tijd de grondslag gelegd van de sociale verzorgingsstaat. Zo konden ook de niet-actieven in de welvaart delen. Een uiting van die economische voorspoed was ook de invoering van de 45-urige werkweek met een vrije zaterdag in 1960-'61. Deze maatregel had uiteraard belangrijke gevolgen voor het gezinsleven.

2 Nederland in een stroomversnelling

Langzamerhand konden vele mensen zich dus meer permitteren in de consumptieve sfeer. Misschien kwam het door deze welvaart dat de mensen zelfbewuster werden, misschien kwam het door betere scholing en de invloed van de massamedia, duidelijk is in ieder geval dat velen kritischer werden ten opzichte van gezagsdragers. Was Nederland lange tijd een maatschappij geweest die door een elite werd bestuurd en waar iedereen zijn plaats wist, nu was dat allemaal niet meer zo vanzelfsprekend.

In ieder geval niet voor de meeste jongeren, zij maakten zich los van het patriarchale gezag of dat nu van leidende politici kwam, van kerkelijke ambtsdragers, (hoog)leraren, fabrieksdirecteuren, officieren of ouders.

Toch kan men het protest niet alleen als een generatieconflict zien. In 1960 vond een bouwvakkersstaking plaats waaraan 40.000 mensen deelnamen, dus ook in de vakbeweging was er sprake van een veranderde mentaliteit. Het 'harmoniemodel' dat uitgaat van overleg tussen werkgevers en werknemers tot oplossing van conflicten, moest meer en meer wijken voor het 'conflictmodel', waarbij men stakingen niet uit de weg gaat.

In de jaren '60 is er zoveel als een lawine over ons heen gekomen dat dit hier – gezien het onderwerp – alleen in telegramstijl vermeld kan worden:

- groeiende kritiek op de oorlog in Vietnam, de rol van de Ver. Staten en van de Navo.

- optreden van de Provo's die zich vooral tegen de regentenmentaliteit van de bestuurders richtten. Via 'ludieke' acties werden deze geprovoceerd hun ware gezicht te tonen. Het hoogtepunt vormde de stampij rond het huwelijk van prinses Beatrix (1966).

- naast de Provo's ontstaan ook andere jeugd- en tegenculturen als flower power, hippies en kabouters.

- toenemende kritiek op het functioneren van onze parlementaire democratie, hetgeen leidt tot het ontstaan van partijen als D'66, PPR en DS'70;

- voortzetting van de deconfessionalisering op politiek gebied, blijkens de verliezen van de christelijke partijen als KVP, ARP en CHU tijdens de verkiezingen van 1967;

- begin van de externe en interne democratisering op het gebied van het onderwijs;

- bezetting door studenten van universitaire gebouwen, begonnen met die van het

Luxe een herinnering

Toen ik in 1957 trouwde kocht ik voor f 16.000 een huis, waarop f 2000 moest worden aanbetaald. Met de subsidie van f 3000 er af, was de aflossing plus rente f 52 per maand, en dat was te betalen. Als gevolg van de aanbeting moest er sober worden ingericht. Aan de grote dromen, de auto en de ijskast, de televisie en de wasmachine, kwamen we lang niet toe. Wie wel trouwens? Aan de Kerklaan woonde een vrouw, die wel een wasmachine (met wringer) kon betalen. Ze was de enige en verhuurde hem voor f 1,50 per ochtend aan de burens.

Toch begon het zo langzamerhand te komen. Er verscheen een Dauphine* in de kennissenkring en iemand schafte zich een kleine koelkast aan. Hier en daar zag je 's avonds een huis vol volk. Er brandde geen licht, maar de kamer was gevuld met het blauwe schijnsel van een tv-toestel. De brommers werden talrijk, radio- en grammofoonapparatuur werden vernieuwd, maar het gebeurde voorzichtig. In ons huis installeerden we na twee jaar met gepaste trots een olietakel. Het groen geschilderde olievat stond buiten tegen de muur. Centrale verwarming was voor de rijken, evenals parket, een statussymbool van jewelste. Wij hadden grijs linovelt met rode kokosmatten, maar bij voorbeeld ook een servies van gekleurd glas. Dat was een héél bezit.

Wanneer we zo nu en dan een beetje geld overhielden, permitteerden wij ons enige luxe van lagere orde. We kochten voor elkaar een paar glacés of een sigarettenkoker, een vulpotlood of een snoetje (valse) parels, of een benzine-aansteker. De eerste langspeelplaten zagen we bij vrienden en de eerste bandrecorder (spreek uit: bend-ricorder) ook. Daar kon je mee lachen. Je eigen stem horen, gekke gesprekken opnemen, hoorspelletjes doen.

Toen in 1959 onze eerste zoon werd geboren bleef de luxe dat jaar beperkt tot een schitterende hoge witte kinderwagen. Met het kind in de wagen in de roeiboot (van de overbuurman) gingen we die zomer in de polder achter ons huis met vakantie.

(Uit: *Slootweg*, p. 100)

*Dauphine = kleine Renault-auto

Maagdenhuis in Amsterdam;

– bloei van het verschijnsel 'buitenparlementaire acties';

– opkomst van de tweede emancipatiegolf van vrouwen gericht op doorbreking van rolpatronen; oprichting van bv *Dolle Mina*;

– ingrijpende veranderingen in de kerken, m.n. in de RK kerk, waar het 2e Vaticaans Concilie (1962-1965) voor een soort stroomversnelling zorgde;

– doorbreken van vele taboe's op het gebied van de seksuele moraal;

– verzet tegen de milieuvervuiling als gevolg van de stijgende welvaart;

– grotere aandacht voor de noord-zuid kloof tussen arme en rijke landen: meer geld voor de ontwikkelingsproblematiek.

1. Rubriceer de verschillende

veranderingen uit de jaren zestig en bedenk daarbij zelf een indeling naar rubrieken.

2. Ga na welke van deze veranderingen nu nog doorwerken.

De rest van dit hoofdstuk zullen we ons bezighouden met zaken die vooral direct huwelijks- en gezinsleven betreffen.

Dolle Mina voerde 'prik-acties'. Hier lanceren zij de zo bekend geworden leus 'Baas in eigen buik' op een vergadering van vrouwenartsen. Veel aanwezigen reageerden geschokt, maart 1970. (uit: *Vijf jaar Dolle Mina*, Den Haag 1975, p 70)

3 Inkomenssituatie

De technologische revolutie en de vinding van het aardgas brachten in Nederland grote welvaart. Welvaart voor iedereen?

Op deze vraag kunnen we een bevredigend antwoord krijgen als we de gezinsinkomens naast elkaar zetten.

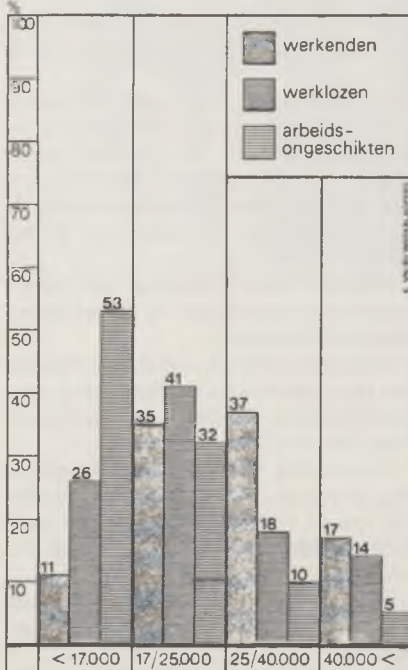
Tabel I

	Huishoudens Aantal	%	Aantal personen per huis- houden	Aantal inkomens per huis- houden	Gemiddeld besteedbaar inkomen	Aantal personen in % van de totale bevolking
Alleenstaanden						
vrouwen	713.900	14,9	1	1	f 16.567,—	5,2
mannen	350.200	7,3	1	1	f 17.934,—	2,5
Echtparen						
met kinderen	2.088.500	43,6	4,1	1,9	f 36.238,—	62,8
zonder kinderen	1.060.000	22,1	2	1,4	f 28.157,—	15,6
Samenwonenden						
vrouw + man,	144.100	3,0	2	1,9	f 31.237,—	2,1
vrouw + vrouw						
man + man;						
3 of meer pers.	41.900	0,9	3,5	2,8	f 42.597,—	1,1
Onvolledige gezinnen						
vrouw met kinderen	170.800	3,6	2,8	2,1	f 28.538,—	3,5
man met kinderen	30.700	0,6	2,7	2,0	f 36.608,—	0,6
samenwonende echtparen of onvolledige gezinnen die een huishouden vormen	191.600	4,0	4,6	2,8	f 45.524,—	6,5
Totaal	4.791.700	100	2,9	1,6	f 30.186,—	100

(Uit: *Vrij Nederland*, 10-7-'82)

Tabel II

netto gezinsinkomen per jaar (1977)

(Uit: *Vrij Nederland*, 4-11-'78)

3. In welke inkomensklasse zit gemiddeld het grootste percentage Nederlanders?

4 a. Welke groepen behoren volgens tabel I tot de laagste inkomens?

b. Welke tot de hoogste inkomens?

5 a. Waar zijn er meer 'dubbele' inkomens: bij echtparen zonder kinderen of bij samenwonenden?

b. Verklaar hetgeen je bij a geantwoord hebt.

c. Is er verband met vrouwenemancipatie te leggen? Zo ja, hoe dan?

4 Woningbouw

De woonsituatie heeft zich na de Tweede Wereldoorlog en vooral in en na de jaren '60 niet gunstig ontwikkeld. We kregen enerzijds te kampen met een blijvend groot woningtekort en anderzijds deed de flatbouw zijn intrede. De invloed van dit type woningen op de woonsituatie van de bewoners is diepgaand; ernstige klachten over de gehorigheid van de flats zijn niet van de lucht en het speelterrein van de kinderen is wel erg versmald.

Wel is het comfort in de meeste huizen belangrijk toegenomen: c.v., douche en telefoonaansluiting zijn normaal geworden. Ook is de gemiddelde woonruimte per gezinslid groter geworden.

(uit: *Wonen TA/BK*, 1978, no. 4, p. 18)

Ondanks een ongelooflijke bouwactiviteit (in de jaren '63-'73 werden 100.000 tot 150.000 woningen per jaar gebouwd) is er toch nog steeds sprake van woningnood. Er zijn veel méér woningzoekenden bijgekomen: buitenlandse arbeiders en andere immigranten, gescheiden echtparen, mensen die alleen willen blijven wonen en jongeren die zich sinds kort met 18 jaar als woningzoekenden mogen laten inschrijven (maar die natuurlijk niet veel huur kunnen betalen).

Er zijn in ons land momenteel ruim 350.000 woningzoekenden, die dikwijls heel lang op een huis moeten wachten; naar hun eigen mening dikwijls te lang. Sommigen kraken daarom leegstaande panden.

Dat het wonen in een flat ook zo z'n problemen kent zal je duidelijk worden door de volgende citaten:

Die deze flat had uitgevonden, ze moesten hem. Ze dacht almaar, die heeft nergens last van, die heeft een mooie villa gebouwd van wat zij hier te kort kwamen. Ze waren erin getrapt, erin gevlogen waren ze. Als ze het vooraf hadden geweten . . . Ze hadden maar één ding gedacht, weg thuis, op hun zelf zijn, samen de baas. Een jaar hadden ze ingeschreven gestaan en dolblij natuurlijk: een eigen huis. Gewerkt hadden ze, als ze daar nog aan dacht, kamer uitgebroken, nieuwe hal, stenen muurtjes. Nou deed ze erniks meer aan. Nou wilde ze weg. Een huis wilde ze, ze wilde wel wonen, maar ze wilde ook leven. Een huis in een dorpje, rustig, dat je buiten kon zitten – dit hutje mutje hier, ze hield het echt niet langer vol.

Dit was geen huis, dit was een gevangenis, bij wijze van luchten kon je over het balkon hangen. Ze kwam mensen tegen van

wie ze dacht, hé, zit jij hier ook opgesloten? Want kennen deed je niemand. Ze liepen met hun gezicht naar de grond dubbeltjes te zoeken, iedereen leefde op zijn eigen en daar was alles mee gezegd. Ze had het wel gevraagd. Buurvrouw, kom eens koffiedrinken. Ik kijk wel, zei ze, en dan wist je gelijk, die kwam niet. Ze hadden geen tijd, niemand had tijd. Hoe kon dat nou? Iedereen zat toch de hele dag thuis? Zij had tijd over, smakken.

En ondertussen hoorde je alles van ze! Die hond hierboven, dat gesleep de hele dag! Ze had Hilversum drie aan, alleen maar om dat gesleep niet te horen. Ze hield helemaal niet van muziek. Naast haar werd getimmerd, gek werd ze ervan. Klop, klop, klop. Radio aan, om het maar niet te horen. Als Gerard thuis was, en ze hoorden het van alle kanten op zich afkomen, dan zaten ze elkaar aan te kijken op de bank. Zij vrat zich op, hij vrat zich op. Zei zij, is er iets? Zei hij niks. Vroeg ze het een tweede keer en een derde keer. Vloog hij op. Hadden zij ruzie. Het was allemaal te veel.

(...)

Maar zo alleen als hier? Ik vind, in een flat wonen, dat is geen alleen wonen, dat is je eigen afzonderen. Vroeger liep je het huis uit, hekken waren er niet, je liep rechtdoor bij de burenen binnen. En ze vonden het niet erg, want ze hadden jou ook nodig, er was burenplicht. Doen ze nou iets voor je, dan moeten ze er geld voor hebben, menselijkheid wordt in uren uitgedrukt. Als de mensen waren zoals vroeger, dan leefden we nu in het aards paradijs. Maar de mentaliteit is kapot en dat maakt de welvaart minder leuk.

Hier komt dus nooit iemand, nou ja, de buurvrouw, als ze moet bellen. Dat ben ik

niet gewend. Als in in 't Goor kom, waar we vroeger woonden, dan gaat mijn hart open, het lijkt wel of ik daar nog steeds woon.

(Uit: *Vrij Nederland*, 4-9 1982)

6. Aanvankelijk werden na 1945 voor 't overgrote deel woningwetwoningen gebouwd; in de jaren '60 kwamen er steeds meer koopwoningen. Waardoor, denk je?

7. Jonge mensen die wilden trouwen trokken tot in de jaren '50 de eerste tijd vaak bij hun ouders in. Waarom gebeurt dat nu praktisch niet meer?

5 Communicatie en ontspanning

In hoofdstuk 3 hebben we gezien hoe radio en televisie de huiskamers veroverden en welke veranderingen dat met zich mee bracht. Deze ontwikkeling heeft zich in de loop van de jaren '60 en '70 doorgezet; het aantal radio en televisietoestellen groeide enorm – 3.878.000 tv toestellen in 1977 – en de komst van de transistorradio maakte het luisteren naar muziek overal mogelijk. Opvallend was de opkomst van de omroepverenigingen TROS en Veronica en de stichting van een aparte pop-zender: Hilversum-3.

Niemand in de jaren vijftig had zich gerealiseerd welke rol vooral de tv in de samenleving zou gaan spelen; dat het binnen enkele jaren de voornaamste wijze van vrije-tijdsbesteding zou worden en dat het televisie-tijdperk wel eens het einde van de verzuiling zou kunnen betekenen. De ontwikkeling van de tv heeft bijgedragen tot de identiteitscrisis van de samenleving. Frappant is ook dat kranten en weekbladen steeds minder de spreekbuisen werden van de verschillende zuilen of partijen.

9. Verklaar de opkomst van TROS en Veronica.

10. Wat wordt bedoeld met 'de identiteitscrisis van onze samenleving'?

Beeldreligie

Hoewel VARA's satirische televisieprogramma 'Zo is het toevallig ook nog 's een keer' tussen 9 november 1963 en 30 maart 1966 vele malen aanleiding heeft gegeven tot opgewondenheid bij een bepaald deel van het Nederlandse publiek, liepen de emoties nimmer zo hoog op als na de uitzending van 4 januari 1964 (de derde). Aanleiding was een door Peter Lohr voorgedragen parafrase van bijbelteksten en het onzeverder onder de titel 'Beeldreligie'.

(...)

(Beeld van een stad bij avond)

De gelovigen van deze religie belijden hun eredienst in hun miljoenen kerken en kapellen. In de grote en in de kleine steden, in de rijke en in de arme buurten, overal waar de zending komt. En de zending reikt verre...

(Beeld van daken met TV-antennes)

Van alle kerken en kapellen wenkt blijmoedig verkondigend het kruis.

(Close-up TV-antenne)

Het kruis dat zegt tot de wereld: Wie horen kan die hore, wie kijken kan die kijke, hier is het licht, hier vindt gij de ontvangst, hier ziet gij het aanschijn van het Beeld. Want het Beeld is tot de mens gekomen en heeft de mens gevormd naar zijn evenbeeld.

(Beeld van huizen van buiten met verlichte huiskamertjes)

Elke avond verzamelen zich de gelovigen rond het tabernakel en ontsteken het Heilige Beeld.

Op zon- en feestdagen blijven zij bijna de gehele dag in devoot stilzwijgen bijeen. Het Beeld zij geprezen dat er slechts weinigen zijn die hun plicht verzaken en – in plaats van het Beeld te dienen – zich overgeven aan zondige bezigheden als daar zijn lezen, spelen of zelfs praten.

Neen, de miljoenen en miljoenen gelovigen kunnen niet genoeg krijgen van de blijde boodschap: In den beginne was het Beeld en het Beeld was goed en het Beeld is goed. Komt allen tot het Beeld, die belast en beladen zijt, want het Beeld zal u rust geven.

En om dat aardse paradijs te verwerven volgen de gelovigen trouw de geboden die het Beeld gegeven heeft:

Gij zult geen ander tijdverdrijf kennen dan het kijkbedrijf.

Gij zult u geen afgodsbeelden maken dan de beelden van het Beeld.

Gij zult niet naar uwen naasten kijken, gelijk uwe naaste niet kijkt naar u.

Maar bovenal: gij zult den knop geenszins omdraaien, want dit is het Beeld een gruwel.

En zo won dit machtige geloof elke dag nieuwe discipelen, die gelijk met hun broeders en zusters neerknielen voor het Beeld en bidden: Geef ons heden ons dagelijks programma, wees met ons, o Beeld, want wij weten niet wat wij zonder u zouden moeten doen.

(Uit: *Onze Jaren '45-'70. Amsterdam, afl. 73, 1973, p. 2330*)

Beeldreligie' veroorzaakte destijds grote opschudding.

a. Waarom, denk je?

b. Waarom zou dat tegenwoordig hoogstwaarschijnlijk niet gebeuren?

6 Verkeer en toerisme

De groei van het autobezit in Nederlandse gezinnen had in 1974 grote afmetingen aangenomen. Bij de volledige gezinnen had slechts 28% géén auto.

Ook deze ontwikkeling, op gang gekomen in de vijftiger jaren, heeft zich dus doorgezet en de mobiliteit van de mens is vergroot, hetgeen ook blijkt uit de toename van het massa toerisme.

Het doorbrengen van de vakantie in het buitenland is regel geworden, en de vakantie in het binnenland wordt beschouwd als een al dan niet gunstige uitzondering op deze regel. Ook de tweede vakantie – de wintersport – werd voor een steeds grotere groep bereikbaar. Vlieguren en -vakanties zijn allang niet meer het privilege van een select groepje.

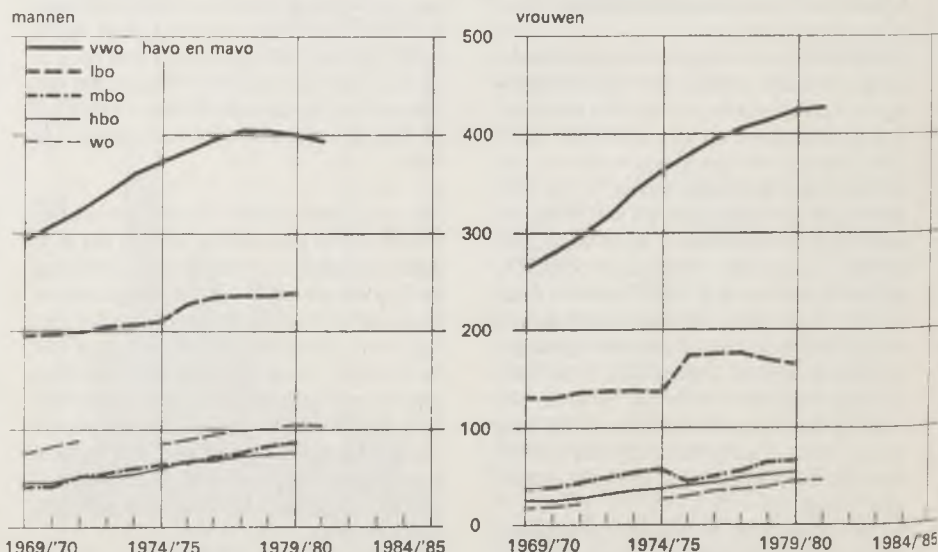
11. Betekent grotere mobiliteit ook grotere veranderingsgezindheid?

7 Onderwijs

Op het gebied van het onderwijs worden de jaren '60 en '70 bekend als het tijdperk van de Mammoet. In 1968 trad de Wet op het Voortgezet Onderwijs – kortweg Mammoetwet genoemd – in werking. Wellicht onbedoeld heeft deze wet vooral het democratiseringsproces binnen het onderwijs op gang gebracht, zoals blijkt uit de grafiek.

Behalve spreiding van inkomen kregen nu ook spreiding van kennis en gelijkheid van kansen de aandacht en daartoe diende het onderwijssysteem gewijzigd te worden. Er kwamen nieuwe namen als MAVO, HAVO, VWO, LBO, MBO en HBO.

Leerlingen en studenten bij het voortgezet en hoger onderwijs

(Uit: *Statistisch Zakboek, 1981*)

Het systeem van studiebeurzen zorgde voor een grotere toestroom uit allerlei bevolkingsgroepen naar het hoger beroepsonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs.

12. Lang niet alle arbeiderskinderen die wel daarvoor geschikt zijn gaan naar HAVO en VWO. Hoe is dit te verklaren?

8 Godsdienst en kerk

De protestantse kerken en de RK kerk kwamen in de jaren '60 duidelijk in beweging. De protestanten zochten meer toenadering tot elkaar in de zgn. oecumenische beweging. Ook kwamen toen steeds meer contacten tussen hen en de katholieken. Daarbij werden allerlei officiële geloofsinhouden (o.a. het gezag van de bijbel) opnieuw ter discussie gesteld. De protestantse kerken gingen ook meer belangstelling tonen voor de ethische kant van politieke en sociale problemen, o.a. voor de derde-wereldproblematiek, het vraagstuk van oorlog en vrede (kernwapens bv.) en ook voor huwelijk, gezin en sexualiteit. Sommigen (velen?) in die kerken vonden dat de aandacht voor die 'horizontale' zaken het eigenlijke geloof in God (het 'verticale') verdroog. In de RK kerk kwamen dezelfde tegenstellingen voor, die vooral naar buiten traden na het Tweede Vaticaanse Concilie. Er werden toen belangrijke veranderingen in de kerkleer (of de uitleg ervan) en in de liturgie doorgevoerd. Veel vernieuwingsgezinden in katholiek Nederland gingen de uitspraken van dat concilie echter niet ver genoeg. Zij pleitten o.a. voor de afschaffing van het priester-celibaat en voor een modernere

(Uit: 58 Miljoen Nederlanders en hun Kerken. Utrecht 1979, p 123)

opstelling t.a.v. de geboorteregeling. De uitspraak van paus Paulus VI in zijn encycliciek 'Humanae Vitae' (1968) dat alleen periodieke onthouding als voorbehoedsmiddel toelaatbaar was, wezen zij af. Ondermeer daardoor ontstond er een gespannen verhouding tussen de Nederlandse katholieke kerk en het Vaticaan. De paus probeerde zijn invloed te versterken door het benoemen van twee behoudende bisschoppen: Mgr. Simonis (Rotterdam) en Mgr. Gijsen (Roermond).

De vernieuwingen in de kerken konden niet voorkomen, dat het kerkbezoek, vooral in de RK kerk en in de NH kerk drastisch terugliep. Deze kerken 'vergrijsen' steeds meer.

Ook de officiële buitenkerkelijkheid nam nu in een veel sneller tempo toe dan voorheen:

1960 18,4%

1971 22,5%

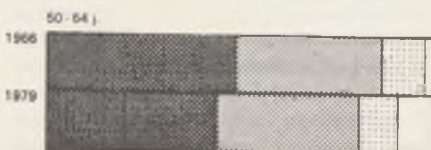
1979 30%

(cijfers ontleend aan volkstellingen, *Reflector*, maart 1980)

Dat buitenkerkelijkheid of het niet regelmatig bezoeken van een kerk niet gelijk gesteld kan worden aan ongelof blijkt uit het volgende staatje, gebaseerd op onderzoeken in 1966 en 1979. Wel kun je daaruit ook veranderingen t.a.v. geloof en ongelof aflezen.

13. Geef een verklaring voor het opnieuw ter discussie stellen van 'geloofswaarheden'.

Zó kiezen (en kozen) de verschillende leeftijdsgroepen voor de vier varianten van (on)geloof in God:

W. Goddijn e.a., *Uit: Opnieuw: God in Nederland, Amsterdam 1979, p. 66.*

14. In 1966 waren er tussen de verschillende leeftijdscategorieën niet zulke grote verschillen. Hoe kwam dat, denk je?

9 Stroomverval

Na de sterke welvaartsstijging in de tweede helft van de jaren zestig, zet in 1973 een economische crisis in, waarvan de eerste symptomen duidelijk worden in de dan heersende oliecrisis. Tekorten op het gebied van energie dreigen en er wordt op grote schaal onderzoek gedaan naar vervangende energie, waarbij zich rond het gebruik van kernenergie een brede maatschappelijke discussie begint te ontwikkelen.

Op sociaal-economisch gebied treedt dan een stagnatie in, die zich uit in een groeiende werkloosheid en het ter discussie stellen van de verzorgingsstaat. Er worden

vraagtekens gezet bij de steeds grotere uitgaven van de collectieve voorzieningen en algemene lasten; de solidariteit met de gemeenschap komt onder spanning.

Verzet is ook aanwezig tegen de voortdurende overheidsbemoeienis, omdat deze leidt tot een steeds groter wordende bureaucratie. Dat meer mensen op de VVD gaan stemmen is mede daardoor te verklaren. Nog op een andere manier komt het verzet tegen de collectiviteit tot uiting: de mensen beginnen zich terug te trekken op zichzelf en er is sprake van individualisering van de samenleving.

De eigen omgeving krijgt méér aandacht dan de grote maatschappij, waarin veranderingen toch niet doorgevoerd kunnen worden. Het Ik-tijdperk breekt aan!

In de kerken verflauwen de vernieuwingspogingen.

Kortom het élan van de jaren zestig is verdwenen en heeft plaats gemaakt voor een toegenomen behoefte aan orde en rust, aan het houvast dat tradities bieden. Er is een afkeer ontstaan tegen radicale hervormingen van de samenleving.

15. Blijkens de tekst is er sprake van individualisering van de samenleving. Zoek voorbeelden in kranten en/of tijdschriften waaruit dit al dan niet blijkt.

16. Maak een collage van krantekoppen waaruit de discussie over de verzorgingsstaat blijkt.

17. De titel van de tekst luidt:

stroomverval. Vind jij ook dat er sprake is van stilstand of zelfs van herstel van oude toestanden? Zo ja, op welk gebied dan?

Slotvragen

A. Vergelijk de situatie met betrekking tot de verschillende maatschappelijke aspecten van de jaren 1920-1960 (hoofdstuk 3) met die van de jaren 1960-nu;

a. Welke veranderingen constateer je?

b. Is de term 'modern-dynamisch cultuurpatroon' (zie hoofdstuk 2) op dit laatste tijdvak toepasbaar?

Beargumenteer je antwoord.

B. Welke invloed hebben de in hoofdstuk 4 genoemde maatschappelijke veranderingen op huwelijk en gezin gehad?

Hfd.6 Huwelijk, gezin en sexualiteit ná 1960

1 Een RK bisschop aan het woord

Sinds 1960 hield Mgr. Bekkers, bisschop van het bisdom Den Bosch, regelmatig korte praatjes voor de KRO televisie. Hieronder volgen fragmenten uit een causerie van 21 maart 1963.

Huwelijksliefde en verantwoordelijkheid

Veel wordt tegenwoordig gesproken en geschreven over geboorteregeling. Aan de wetenschap en haar ontdekkingen dankt de mens de mogelijkheid om regelend op te treden ten aanzien van de voortplanting. De spreiding van de geboorten is binnen de verantwoordelijkheid van de mens komen liggen. Men kan zelfs stellen, dat de geboorteregeling – die iets heel anders is als de geboortebeperving – normaal deel gaat uitmaken van de totale opdracht die de gehuwden hebben ontvangen. (...)

De katholiek weet zijn huwelijk door de Kerk erkend, bevestigd en gezegend. Door Christus is zijn huwelijk tot sacrament verheven. Het ideaalbeeld van de eenheid tussen Christus en Zijn Kerk, zoals Paulus dat getekend heeft, is de hoogste norm voor zijn huwelijksbeleving (...)

Eerst binnen deze visie op het huwelijksleven in zijn geheel, mag de vraag aan de orde komen van het kindertal, van de gezinsgrootte – een vraag die dus nooit los van het huwelijksleven in zijn geheel kan worden beantwoord. In het huwelijk zijn de scheppende menselijke en goddelijke liefde verweven en vanuit haar gelovige bezinning op het verbonden zijn van deze twee mensen met God, zegt de Kerk dat kinderen een zegen zijn, een gave Gods. Maar vanuit de menselijke beleving van het huwelijk, dus vanuit de liefde en verantwoordelijkheid voor elkaar, voor hun vruchtbaarheid en voor hun reeds gevormde gezin, kunnen gehuwden – en ook zij alleen – de vraag beantwoorden wat Gods roeping en levensopdracht voor hen concreet betekenen en welke de grootte van hun gezin en hoe de opvolging van de kinderen moet zijn. Hun menselijke liefde en verantwoordelijkheid kan aansporen zowel tot een groter als tot een kleiner gezin, tot gezinsuitbreiding als tot gezinsbeperving. Dit is hun gewetenszaak waarin niemand treden mag.'

Op deze causerie kwam nogal wat kritiek. Bisschop Bekkers zei over die kritiek het volgende:

'Ik las o.a. de volgende notities: 'Te grote vaagheid. Er wordt geen praktische oplossing geboden, noch voor de zielzorg, noch

voor de gehuwden. Wij blijven met de moeilijkheden zitten. Het bestaande houvast is weggenomen. Voor laksen is de toespraak een vrijbrief en voor serieuzen biedt zij geen houvast. Alles is op losse schroeven gezet door vaag te spreken over persoonlijke verantwoordelijkheid'.

(Uit: *Gods volk onderweg, gedachten van een bisschop Mgr. W.M. Bekkers, gekozen en ingeleid door Michel van der Plas, Amboboeken 1964.*)

1. Leg een verband tussen de in hoofdstuk 5, par. 8 genoemde veranderingen in de kerk en de uitspraken van Bekkers.

Ook in de protestantse wereld werden in de jaren '60 en '70 t.a.v. geboorteregeling, sexualiteit vóór het huwelijk, homofilie e.d. heel wat liberalere denkbeelden geuit dan daarvóór, ook al ontbraken conservatieve geluiden (bijv. via de EO, de Evangelische Omroep) niet.

2 Een cabaretier zegt er het zijne van

Rond 1965 schreef cabaretier Fons Jansen een liedje, waarin de veranderde opvattingen in katholieke kring werden beschreven. Hij laat daarin zijn grootvader o.a. het volgende zeggen:

'Neef Jan heeft van een vrouw gehouden
weet je dat nog oudje
ze was niet rooms, hij mocht niet

trouwen

weet je dat nog oudje
nou is-t-ie een bittere, eenzame heer
nou lees ik: 't was nu heus geen
doodzonde meer

weet je dat al oudje?
Wij hebben jaar op jaar een kind
gekregen

weet je dat nog oudje
de dokter had er wel eens wat op tegen
weet je dat nog oudje
toch zeiden we toen: 't is de wil van de

Heer
nu schrijft hier 'n bisschop: dat hoeft nu
niet meer

weet je dat al oudje?
(Uit: *De lachende kerk, Nijmegen z.j.*)

2. Vroeger mocht een katholiek bepaalde dingen niet. Welke voorbeelden noemt Fons Jansen en hoe staat Bisschop Bekkers in 1963 tegenover die dingen?
3. Allerlei (niet alleen godsdienstige) veranderingen brachten vele mensen in een geestelijke crisis. Leg dat uit.

Katholiek affiche uit de jaren '50.

(Uit: *58 Miljoen Nederlanders en hun kerken*, p 121)

3 Twee geloven op één kussen, mag 't toch?

In 1966 is er onder de Nederlanders van 17 jaar en ouder een onderzoek geweest naar hun mening over geloof, kerk en geestelijkheid. Daarbij werd onder andere deze vraag gesteld:

Laten we nu eens aannemen dat u een zoon of dochter hebt, die wil trouwen met iemand van een ander geloof. Hoe zou u daarop reageren?

Je ziet hieronder een aantal antwoorden.
vrouw, 35 jr., welgest., gehuwd, r.k.

Met iemand met een echt geloof, ja, dan vind ik het best. Ik zal ze er wel op wijzen, dat ze werkelijk hun eigen geloof echt goed moeten aanhangen met respect voor de ander. Al zal ik er ook op wijzen, dat ze zich al bij voorbaat extra zorgen op de hals halen.

vrouw, 45 jr., minder welgest., gehuwd, herv.

Ik zou het niet leuk vinden, maar ik zou het niet tegenhouden. Ik zou er 't mijne van zeggen en proberen het uit het hoofd te praten, maar zo'n kind ongelukkig maken omdat je pa en ma 't er niet mee eens zijn, nee. Stel dat mijn dochter verloofd is met een katholieke jongen en het is een serieuze jongen, dan zou ik er niets op tegen hebben, ook al zou je 't in je hart liever anders willen zien.

man, 32 jr., middengr., gehuwd, r.k.

Ik heb geen bezwaren. Omdat ik het zelf ook heb gedaan.

man, 67 jr., middengr., gehuwd, ger.

We hebben kinderen, waarvan twee met gereformeerden zijn getrouwd, en twee met hervormden. Al zouden ze rooms zijn. Ik zou alleen kijken wat voor mens het is. Zou het een gereformeerde zijn, die als mens niet goed is, dan zou hij er bij mij niet inkomen.

man, 78 jr., minder welgest., gehuwd, r.k.

Ik zou daar niet blij mee zijn. Ik zou ze voorhouden dat ze dat niet moeten doen; er mee gaan vechten helpt niet. Maar als de een dan katholiek wordt, dan is het weer goed. We hebben hier zo'n geval, dat is een gelukkig huwelijk.

(Uit: *God in Nederland, Geïllustreerde Pers, Amsterdam 1967*)

Hoe snel de houding ten aanzien van het gemengde huwelijk veranderde, zie je in het volgende:

Sinds 1965 is er sprake van een *snel stijgend aantal* gemengd gehuwden. De stijging is het sterkst onder rooms-katholieken: van 17,5% van de huwelijken van katholieken in 1955 via 21,3% in 1966 naar 31,3% in 1972. Op dit moment waarschijnlijk ruim één derde. In drie van de zeven Nederlandse bisdommen liggen de getallen nog aanzienlijk hoger: Groningen 71,6%; Rotterdam 56,1%; Haarlem 55,1% (in 1972).

Voor Hervormden, Gereformeerden en leden van de kleinere kerken luiden de cijfers respectievelijk 58,7%; 54,6%; 75% in 1972 tegenover 54,1%; 50%; 75,8% in 1969. In de helft van al deze gevallen gaat het over huwelijken van christenen met niet-christenen. Slechts in 40% van de gevallen is er sprake van een kerkelijke huwelijksbevestiging.

Deze verschijnselen zullen wel niet van voorbijgaande aard zijn; integendeel, er is een nog steeds stijgende lijn in al deze cijfers. Uit een NIPO-onderzoek van 1970 blijkt, in vergelijking met een soortgelijk onderzoek uit 1959, dat 66% van de Nederlanders boven 21 jaar een huwelijk van een katholiek met een protestant in die tijd al juist achtte tegen slechts 21% in 1959. Van de jongeren achtte slechts 7% zo'n huwelijk onjuist en 74% juist. De katholieken scoorden daarbij het hoogst in waardering voor zo'n gemengd huwelijk: 66% positief tegen 63% van de Hervormden en 47% van de Gereformeerden.

(Uit: *Het gemengde huwelijk, Persdienst bisdom Breda, 1979*)

4. a. Geef in een grafiek de stijging van het aantal gemengd gehuwden onder rooms-katholieken.

b. In welke periode is de stijging hier het sterkst? Zoek hiervoor een verklaring.

5. Welke verklaring kan je geven voor het feit dat de getallen in de bisdommen Groningen, Rotterdam en Haarlem aanzienlijk hoger zijn dan in de andere bisdommen?

4 Het 'gedwongen huwelijk'

Eind jaren zestig zong Boudewijn de Groot het lied 'Elégie prénatale', waarvan hier de eerste coupletten volgen:

Ik sta te dromen op de brug,
Ik zie de bomen in het water.
Ik zie de lucht en even later
Voel ik de blikken in mijn rug
Van alle mensen die daar staan
En die mij streng vertoornd vragen:
Moest jij dat echt zo nodig wagen?
Waarom deed jij haar zo iets aan?

Ik weet het best: het is mijn schuld,
Dat ik te vroeg met je moet trouwen,
Maar voor het genoeglijk nestje bouwen
Had de natuur toch geen geduld.
Het was zo'n zachte nacht in mei,
Maar ga dat maar eens expliceren
Aan al die dames en hun heren,
Die meer geluk hadden dan wij.
(Van de LP 'Vijf jaar hits')

6. Wat verwijt de oudere generatie aan deze jongeman en hoe verdedigt hij zich ertegen?

7. Boudewijn de Groot zou zo'n liedje nu waarschijnlijk niet meer maken. Hoe verklaar je dat?

5 Scheiden doet wel degelijk lijden

In ons land is al vanaf 1840 het aantal scheidingen geregistreerd. In het begin werd slechts 1 op de 10.000 huwelijken ontbonden. Dat aantal nam geleidelijk toe, met een piek na de twee wereldoorlogen.

In 1946 was zelfs sprake van een echtscheidingsexplosie. Daarna was er weer een daling, totdat er in 1958 weer een geleidelijke stijging van het aantal aantal scheidingen inzette. Maar scheiden bleef nog altijd uitzonderlijk.

In 1971 kregen we een nieuwe wet. Voortaan was 'duurzame ontwrichting' voldoende als grond voor scheiding en daarmee verdween de 'grote leugen' over overspel. Bij een onderzoek was gebleken dat 70 procent van de Nederlanders voor scheiding is als het huwelijk toch slecht genoemd moet worden.

Van de katholieken sprak slechts 13 procent zich absoluut tegen scheiding uit. Vanaf 1971 kregen we een nieuwe explosie en daarvan is het eind nog lang niet in zicht. In 1970 waren er in ons land 10.000 scheidingen. In 1976 al 20.000.

Prognoses zeggen dat we er rekening mee moeten houden, dat 1 op elke vier huwelijken in scheiding zal eindigen. In de Verenigde Staten is dat overigens al zo.

Bij ons zijn vooral de scheidingen toegenomen na huwelijken, die 20 jaar of langer

hebben geduurd. Overigens zijn bij de scheidingen van dit moment in 60 procent van de gevallen minderjarige kinderen betrokken. Uit de allernieuwste gegevens blijkt ook, dat het niet meer 'aparte' groepen zijn waar veel scheidingen voorkomen: in de grote stad of onder vrije beroepen. Mensen die gaan scheiden vormen nu een gewone doorsnee van de Nederlandse bevolking.

(Jos Ahlers, *Scheiden doet wel degelijk lijden*. In: *Kruispunt*, jrg. 14, no. 5, aug/sept. 1975, p. 19)

8.a. Welke oorzaken voor het toegenomen aantal echtscheidingen worden hier gegeven?

b. Wat is volgens jou de belangrijkste oorzaak?

c. Een onderzoek uit 1981 concludeerde dat scheiden geen voorbijgaande rage is, maar iets normaal zal worden in onze samenleving. Denk je dat ook, en waarom?

Mousserend, ECHTP, Brab, zoekt tintelfris dito om samen onschuldige prik te maken. Br. ond. nr. 9780 bur. VN.

Vlot, modern echtpaar, veertigers, zoeken blijvende vriendschap met CHARMANT PAAR. Liefst Den Haag of omgeving. Brieven met foto (welke retour) onder nr. 9926 bur. VN.

Brabant, Echtp. 37-36 jr. uit besch. milieu met veelz. int. zkt. aardig symp. ECHTP. v. echte vriendsch. m. partnerruill. Ser. br. worden beantw. ond. nr. 9870 bur. VN.

Echtp. 47-46 (omg. Den Haag) zeer ruime opvattingen zoekt contact met ECHTPAAR met dito opvattingen. Brieven ond. nr. 9678 bur. VN.

ECHTPAAR, 42 j. met vr. opv. zkt. dito voor int. omgang. Omg. Brabant, Br. onder nr. 9754 Bur. VN.

(Uit: *Vrij Nederland*, 14-12-'69)

(uit: *De Gelderlander*, 10-3-1983)

Sterilisatie verdringt pilgebruik

Door onze verslaggever

DEN HAAG – In vijf jaar tijd is het aantal mannen en vrouwen die zich laten steriliseren (vasectomie) sterk toegenomen. Het aantal vrouwen dat de pil of prikpil gebruikt nam fors af.

Aldus het Centraal Bureau voor de Statistiek, dat zijn gegevens ontleent aan de onderzoeken Gezinsvorming 1977 en 1982.

In 1977 had 27 procent van alle mannen en/of vrouwen in de leeftijd van 33 tot 37 jaar een vasectomie ondergaan, in 1982 47 procent. In de groep van 23 tot 28 jaar is dat resp. 4 en 5 procent en in de categorie 28 tot 32 jaar 16 en 27 procent.

Spiraaltje

Het percentage gebruikers van de pil daalde bij de 33- tot 37-jarigen van 51 tot 26. In de groep van 23-28 jaar van 81 tot 68 en in de categorie 28-33 jaar van 60 tot 43 procent.

Het gebruik van het spiraaltje is meer dan verdubbeld. In de leeftijdsgroep van 18-23 jaar wordt dit middel door 7 procent gebruikt, in die van 23-28 jaar door 11 procent, in de groep van 28 tot 33 jaar door 17 en in de leeftijden van 33 tot 37 jaar door 13 procent.

In de jongste leeftijdsgroep gebruikt 6 procent het condoom (was 5 procent), in die van 23 tot 28 11 (was 6) procent, en in de beide andere groepen 10 (was 9) procent.

6 Anti-conceptionele middelen

Anti-conceptionele middelen en methoden methode/middel	beschikbaarheid in 1964	ter beschikking gekomen na 1964	betrouwbaarheid*
periodieke onthouding: kalender	wel		42
periodieke onthouding: temperatuur	wel		7
pessarium, ring	wel		34
schuimtabletten, pasta's	wel		29
C-film	niet	1972	16?
spiraaltje	wel		1.5-3
dalkon-schildje	niet	1970	1.7
combinatie-pil	wel(1964!)		0.7
sequentie-pil	wel?		1.4
prikpil	niet	1969	0.8
minipil	niet	1972	12
sterilisatie vrouw	wel		0.5-3.5
morning-after pil	niet	1970	?
coïtus interruptus	wel		38
condoom	wel		36
sterilisatie man	wel		0-3

* De cijfers in de kolom geven bij benadering aan hoeveel van de 100 vrouwen over de duur van een jaar zwangerschapsrisico lopen bij toepassing van een bepaald middel.

(Uit: G.A. Kooy, *Seksualiteit huwelijk en gezin in Nederland*, Deventer 1975, p. 155)

De tabel demonstreert dat de anti-conceptionele techniek de mogelijkheden tot beperking van het zwangerschapsrisico aanzienlijk heeft vergroot.

De belangrijkste van deze middelen is 'de pil'. Men schat het aantal vrouwen van 15 tot 45 jaar dat deze in 1968 gebruikte op 11%, in 1969 15%, 1970 19%, 1971 22% en 1973 29% (cijfers ontleend aan G.A. Kooy, a.w.). Sindsdien is dit percentage eerst nog toegenomen, daarna weer afgenomen; nogal wat vrouwen die eerst de pil gebruikten, gaan na een aantal jaren over op het spiraaltje. Het aantal verkochte condooms was in 1950 3 miljoen, in 1966 16 miljoen, in 1969 22 miljoen en in 1972 32 miljoen. Deze getallen zullen sindsdien nog wel belangrijk hoger zijn. Daarnaast is ook de sterilisatie sterk toegenomen en zijn de mogelijkheden voor abortus provocatus, het 'laatste middel', verruimd. Over het officieel toelaten van abortus zijn er in Nederland felle discussies ontbrand tussen voor- en tegenstanders. Deze hebben tenslotte geleid tot een abortuswet, die voortkwam uit een compromis en zodoende de lang niet iedereen bevredigde.

Algemeen is men het erover eens dat de mogelijkheid om zwangerschap te voorkomen, het seksuele leven vrijer heeft gemaakt, binnen en buiten het huwelijk.

Voor de vrouw zijn de veranderingen het grootst. Zij heeft nu de kans gekregen om zelf te beslissen op welke leeftijd en hoe-

Borden op vergadering van Dolle Mina, febr. 1972 (uit: *Vijf jaar Dolle Mina*. Den Haag 1975, p.81.)

veel kinderen zij wil. Voor het eerst is zij in staat planning in haar leven aan te brengen. Voor het eerst kan zij ook haar seksualiteit beleven zonder angst voor zwangerschap.

De pil is de grootste revolutie in de vrouwenemancipatie.

9. Waardoor zal de anti-conceptionele techniek in en na de jaren '60 veel meer vordering hebben geboekt dan daarvoor?

7 Seksualiteit onder jongeren

In 1968 werd onder de Nederlandse 16-20 jarigen een onderzoek ingesteld naar kennis, houdingen en feitelijke gedragingen op seksueel gebied. Uit steekproeven onder bepaalde groepen bleken de resultaten van dat onderzoek ook nog in 1973 te gelden.

'Zoals te verwachten viel, waren onder de Nederlandse 16-20 jarigen anno 1968 de verschillen zowel qua kennis als qua houding en ervaring op seksueel terrein aanzienlijk. Onder hen waren seksuele anal-fabeten, maar ook voortreffelijk geïnformeerden. Onder deze jongeren waren voorts ten aanzien van de seksualiteit als zodanig zeer gereserveerden, maar ook extreem verdraagzamen. Meer precisierend: terwijl enerzijds de houding van 'seks-is-eigenlijk-zonde' werd aangetroffen, werd anderzijds de houding van 'seks-is-eigenlijk-het-enige-wat-de-moeite-waard-is' waargenomen. Tenslotte waren er onder hen volslagen onervarenen, ook wat betreft zelfbevrediging, maar ook anderen, die met een groot aantal partners het bed hadden gedeeld. Was dit alles niet verrassend, verrassend was wél het volgende:

- dat de functionele seksuele kennis (kennis van de omgang met het eigen lichaam, van de omgang met de andere sekse en van de mogelijke consequenties van de meest intieme omgang daarmee) voor de jongeren als geheel zeer beperkt was;

- dat deze jongeren als geheel over seksualiteit, liefde en huwelijk dachten als een onlosmakelijke trits, waarmee zij zich verre van seksueel revolutionair betoonden en zich nauwelijks meer seksueel hervormingsgezind opstelden dan de volwassenen; dat zij wel iets meer dan de volwassenen voorechtelijk geslachtsverkeer aanvaardden, zich daarentegen meer terughoudend opstelden tegenover buitenechtelijk geslachtsverkeer dan de volwassenen deden;

- dat onder de jongeren in kwestie het begrip voor de homoseksueel eigenlijk doorgaans nogal beperkt was;

- dat onder deze jongeren als geheel de houding van erotische idealisering (het romanticisme) sterk aanwezig was;

- dat onder hen de seksuele ervaring vrij beperkt was; nl., hoewel door een veel groter percentage in een heteroseksuele relatie bevrediging (orgasme) was gezocht en gevonden, slechts ongeveer 20 à 25% van hen geslachtsgemeenschap (coïtus) had gehad waarbij de helft van hen dit alleen met één en dezelfde partner hadden gedaan.

(Uit: G.A. Kooy, *Jongeren en sexualiteit*, in: *Reflector*, december 1973)

10. Is er volgens het onderzoek sprake geweest van seksuele bevrijding in de jaren '60?

In een brochure van de NVSH anno 1982 kan je het volgende lezen:

Op het gebied van de seksualiteit kan en mag alles, zou je zeggen. Er is voorlichting op school, condoms kan je in de super-

markt halen en in de damesbladen kan je lezen hoe je het moet aanpakken met de seks. We hebben een seksuele revolutie gehad, hoor je wel eens, en sindsdien weet iedereen alles en kan iedereen doen en laten wat ie wil. Waarom zou je dan nog zo'n club als de NVSH nodig hebben?

Voor Heel Wat!

Want het bovenstaande is helaas vaak meer schijn dan werkelijkheid. Seksuele voorlichting wordt lang niet op alle scholen gegeven. Als dat wel het geval is dan gaat het meestal niet verder dan het verhaal van de bloemetjes en de bijtjes. Niets over al die gevoelens, die je bestormen als je je lijf begint te voelen.

Nog steeds worden duizenden meisjes ongewenst zwanger, terwijl voorbehoedsmiddelen toch zo makkelijk verkrijgbaar zijn. Die makkelijke verkrijgbaarheid is

Dit stripverhaal uit het Nederlandse maandblad 'Sextant' wil er de aandacht op vestigen dat kinderen meer weten dan hun ouders denken.

(Uit: 58 Miljoen Nederlanders en de erotiek, p 305)

kennelijk niet genoeg; je moet ook weten hoe je ermee om moet gaan.

En die beroemde seksuele revolutie is prima geweest voor de commercie, maar heeft eigenlijk weinig te maken met seksuele bevrijding. Seks is nog steeds een beladen onderwerp.

Nog steeds zitten veel mensen met hun seksualiteit in de knoop. Nog steeds leven er vaste ideeën over wat hoort en wat niet hoort. Nog steeds worden mensen, die 'anders' zijn niet geaccepteerd.

11. Welke overeenkomst constateer je tussen het onderzoek uit 1968 en de bevindingen van de NVSH, blijken hun brochure?

12. Ga na in hoeverre de uitspraak 'nog steeds worden mensen, die anders zijn niet geaccepteerd' juist is?

8 De huisvrouw blijft 'manusje van alles'

In hoofdstuk 2 werd de opkomst van de vrouw van 'kern van het gezin' geschetst. Ze is dat tot op heden voornamelijk gebleven. De meeste getrouwde vrouwen zijn huisvrouwen, al hebben de rolpatronen tussen man en vrouw hier en daar wel wat wijzigingen ondergaan.

Om een indruk te krijgen van wat een huisvrouw voor werk doet, zou je haar arbeid kunnen vergelijken met dat van beroepskrachten. In bijgaande tabel, ontleend aan het tv-programma 'Ot... en hoe zit het nou met Sien', is die vergelijking gemaakt. Met daarbij het maandsalaris van beroepskrachten. Niet cens al het werk van een huisvrouw is in deze tabel ondergebracht.

Denk maar aan boodschappen doen, klusjes in huis, verjaardagen organiseren, kinderen naar school brengen en weer ophalen, zieke huisgenoten verzorgen, gastvrouw zijn voor visite. Alles bij elkaar nemen deze werkzaamheden in een gezin met kinderen gemiddeld wel zo'n 60 uur per week in beslag

(Uit: Blikopener, februari 1980)

bedden opmaken
kamers opruimen, stof afnemen,
stofzuigen
dweilen, poetsen, boenen, afwassen
kasten opruimen

werkster f 1.550

ramen lappen

glazenwasser f 1.550

tafeldekken,
afruimen
opdien

kelner f 1.800

naaien/verstellen

coupeuse f 1.550

ontbijt klaarmaken
lunch klaarmaken
koken, koffie en thee zetten

kok f 2.100

bedenken wat je 's avonds moet eten
voedingspakket samenstellen

voedselkundige f 2.100

uitkomen met je geld

boekhouder f 2.300

kinderen wassen en aankleden
kinderen naar bed brengen
spelen met kinderen
kinderen troosten

kleuterleidster kinderverzorgster f 2.300

helpen met huiswerk

onderwijzer f 2.500

contact met school, ruzies sussen
problemen oplossen,

man en kinderen opvangen

maatschappelijk werkster f 2.600

(Uit: Blikopener, februari 1980)

13. De term huisvrouw gebruikt iedereen zonder er veel over na te denken. Wat zou er allemaal moeten veranderen wil de term huisman normaal worden?

9 Is trouwen onzin of niet?

In 1981 vindt er een briefwisseling plaats tussen twee meisjes van 14 en 15 jaar over de vraag of ze later liever zouden trouwen, samenwonen of alleen wonen. Hieronder volgen een paar fragmenten uit deze brieven, die oorspronkelijk gepubliceerd zijn in Blikopener en Antenne van 1981.

Eerst de brief van Elske en daarna het antwoord daarop van Karin.

'Ik weet echt niet of ik wil trouwen of niet. Volgens mij is het veel belangrijker en leuker om iemand te vinden waar je lang – dan bedoel ik meer dan een half jaar – mee om bent gegaan en waarmee je je op je gemak voelt en die dat ook zo naar jou toe voelt. Je moet niet te erg gebonden zijn aan elkaar, maar wel goed met elkaar kunnen praten en omgaan.

Verder vind ik trouwen onzin. Het is waarschijnlijk wel een gevoel van dat het nu (dus zodra je officieel getrouwd bent) echt helemaal HET is. Wel lekker officieel en 'de mooiste dag van je leven'. Maar volgens mij zijn de enige voordelen die je hebt aan het trouwen de wettelijke voordelen, zoals met belasting en zo. Dat vind ik heel irreal. Want homofielen komen op die manier nooit voordelig uit met belasting of zo. Althans, als er eentje niet werkt natuurlijk.

Nou ja. Ik vind officieel trouwen alleen maar show. Volgens mij kun je beter proberen al die toestanden en geld te sparen voor een feest als je een flinke ruzie heel goed hebt uitgepraat. Namelijk, ik denk dat dat een veel mooiere dag in m'n leven zal zijn dan om te trouwen. Of de dag dat je merkt dat je zwanger bent, terwijl je dat wilt. Of de geboorte van je eerste kind. Nee, de mooiste dag van je leven bestaat niet.

Dat maken de bezoekers ervan. Het is net als met je verjaardag. Op één dag in het jaar krijg je cadeautjes en gelukwensen enz., omdat je een jaar ouder bent geworden. Maar ik vind het veel leuker als ze me zouden feliciteren als ik voor het eerst een hele vergadering heb begrepen. Of als ik

"TOCH ZOU IK EENS SERIEUS
OVER TROUWEN DENKEN, JONGEN."

"... EEN LIEVE VROUW, EEN
HUISJE, KINDEREN ..."

"ACH, JONGEN, DAN WEEET JE
TEN MINSTE WAAR JE VOOR
SAPPELT."

voor het eerst een ander van mijn ideeën heb kunnen overtuigen door hem/haar uit te leggen waarom en hoe.

Ik denk dat het gewoon eigenlijk niks uitmaakt of je getrouwd bent of samenwoont. Hoewel je veel makkelijker een huis krijgt of een kind kunt adopteren als je getrouwd bent. En ik denk dat veel meisjes vooral veel meer het gevoel hebben dat het nú echt is en dat hun exvriend (nu is hij hun man) altijd bij haar alleen zal blijven en heel lief en zorgzaam zal zijn. Het is gewoon een vals sprookje dat meisjes (maar jongens volgens mij ook) gaan maken als ze denken aan witte trouwjurken en rode rozenknopjes en krullende babyhaartjes, fonkelende trouwringen en schattige huisjes met terrasjes in de zelf aangelegde achtertuin waarop je thee zit te drinken, terwijl je kijkt naar de zonsopgang en praat over wat je de volgende dag voor een buurvrouw gaat uitnodigen op je eerste feestje.

Elske

Ik wou even reageren op de brief van Elske.

Ik ben het nl. niet met haar eens.

Ze schrijft dat ze trouwen onzin vindt en dat je er alleen maar voordeel van hebt met b.v. de belasting.

Ik vind dit de grootste onzin.

Als ze het alleen een voordeel vindt met de belasting, bekijkt ze het huwelijk uit een heel verkeerd oogpunt, want als je trouwt uit liefde leef je ook niet langs elkaar heen.

Maar als je trouwt met het oog op dat soort dingen kan ik je wel zeggen dat dat huwelijk een grote mislukking wordt. Verder schrijft ze dat ze denkt dat het niks uitmaakt of je getrouwd bent of samenwoont.

Dat maakt volgens mij wel wat uit, want als je samenwoont en je hebt een kind en je maakt grote ruzie met je vriend, heb je de kans dat hij je laat zitten en niks meer van zich laat horen en dan zit jij wel mooi met de gebakken peren, want wie moet er dan voor het kind zorgen? (financieel, bedoel

Voor de meeste mensen is officieel trouwen en een feestelijke huwelijksdag nog steeds erg belangrijk. (uit: Vrij Nederland, Kleurenbijlage 23-12-1982, p 3)

ik). Dan moet je gaan werken en werk vind je niet 1,2,3 dus kom je in moeilijkheden.

Maar als je getrouwd bent (uit liefde) en je hebt een kind en je krijgt dan ruzie, dan loopt je man heus niet zo snel weg.

Dit wou ik even kwijt en ik hoop dat Elske dit aan het nadenken heeft gezet.

Karin

14. Inventariseer de argumenten van de brieven-schrijfters en geef je oordeel over hun argumenten.

Cartoon van Peter van Straaten in het Parool (uit: Reflector, febr. '77)

een normaal straatbeeld nog steeds?
(uit: *Reflector*, febr. 1977 p 135)

10 Vele manieren van samenwonen

Uit een enkele jaren geleden verschenen voorlichtingsboek:

Steeds meer jongens en meisjes kiezen hiervoor. Uit onderzoeken komt naar voren dat ruim één derde van de jongens en meisjes tussen 15 en 21 jaar positief staan tegenover het samenwonen zónder te trouwen, tenminste: zolang er geen kinderen komen. Maar al zouden er kinderen komen dan is het nog niet zonder meer nodig om te trouwen. Je kunt in ieder geval allerlei afspraken met elkaar maken, bijv. over de kinderen, en dit ook wetelijk vastleggen. Informeer eens bij een wetswinkel, een wijkwinkel of een burger-raadsman.

Een andere mogelijkheid is om, al dan niet getrouwd, met méér mensen samen bepaalde dingen te ondernemen. Je zou bijv. met meer mensen samen één groot huis kunnen huren of kopen. Er zijn tegenwoordig verschillende groepen jongeren die zoiets doen. Meestal is het dan zo dat ieder z'n eigen woonruimte en z'n eigen inkomen houdt, maar dat men met elkaar allerlei afspraken maakt over het samen koken, wassen en opvoeden van kinderen in bijv. een eigen crèche. Misschien kun je één ruimte inrichten voor gezamenlijke ontspanning, bijv. voor televisie kijken, biljarten en andere hobby's. Bij het bouwen van nieuwe woningen zou met al dit soort dingen rekening kunnen worden gehouden.

Als je op deze manier met andere mensen samen iets organiseert, krijg je meer contact met elkaar in allerlei dagelijkse situaties. Daarnaast houd je toch de mogelijkheid om je op je eigen kamer terug te trekken. Verder biedt deze manier van samenwonen ook de mogelijkheid om je geld op een andere manier te besteden, want het is in ieder geval niet langer noodzakelijk dat elk gezinnetje zijn eigen wasmachine en zijn eigen koelkast koopt. Met het geld dat je overhoudt zou je bijv. gezamenlijk artikelen kunnen kopen die je nu niet kunt betalen.

Deze manier van met elkaar omgaan wordt ook wel genoemd: *centraal wonen* of *woongemeenschap*.

Een commune gehuisvest in een afbraakpand in Utrecht.

(Uit: J. Kalkwiek, *Materiaal voor maatschappelijke vorming vwo/havo*. Amsterdam 1977, p 48).

een en ander

NRC
16-2-'83

door Gerrit Komrij

Bedenkelijker dan de veelbesproken verrechtsing van de jongeren lijkt me de vertrutting van de oudjes. Plotseling beginnen ze zich weer in het openbaar te krabben wanneer ze jeuk krijgen aan hun autoriteit.

De moraliserende praatjes en het burgermansgeronk zijn in bestuurderskringen een tijdlang uit de mode geweest. De heren hielden zich koest. Niet dat ze er zoveel verlichter, toleranter, afstandelijker of humoristischer op waren geworden, nee, hun borreltafelmoreaal had even de wind niet mee. Opportunisten als ze waren, altijd bedacht op de gunst van het publiek, zwegen ze er derhalve over. Nu de wind is gekeerd roeren ze zich weer eendrachtig. Uit wraak dat ze zo lang hun mond moesten houden gaan ze er openlijk tegenaan. Socialisten blijken ineens ethischer te zijn dan elk réveil ooit was. Diplomaten doen in burgerlijkheid niet onder voor middenstanders.

De opkomst van de Centruumpartij, onderaan de ladder, is minder verontrustend dan deze accentverschuiving in toonaangevende kringen. Het schelle gekrijs van dorpsgekken, het rancuneuze rumoer van analfabeten valt eerder op, ik weet het, maar laten we onze eerbiedwaardige notabelen, de edelachtbaren die het zo goed met ons voorhebben, toch vooral ook in de gaten houden en ze controleren op veranderingen van toonhoogte. Eén valse noot in hun welluidende preken kan catastrofale gevolgen hebben. Nu de kleintjes lawaai zijn gaan maken betekent dat nog niet dat de groten zich voortaan ongestraft mogen verspreken, in de hoop niet op te vallen in de kakofonie. In de hoop, misschien, een graantje mee te pikken van de kleintjes, die immers om de vier jaar ter stembus gaan.

Het zuchten van de leeuw kan meer schade aanrichten dan het brullen van de muis. Soms gaat het maar om minieme luchtdrukveranderingen. Een burgemeester weigert om zich op een nieuwjaarsreceptie, door een jongeman op zijn wang te laten kussen. Niet de burgemeester van Staphorst, maar de burgemeester van Den Haag.

Onmiddellijk schieten hem receptiegevers te hulp en werken de jongeman de zaal uit, na een handgemeen; een agent trekt zelfs het pistool. Geen folklore dus, maar beknelde autoriteit. Vader, knokploeg en politie. Angst. Wat we jaren niet hebben zien gebeuren: het *deftige* volksdeel slaat terug, met de gewone ploertigheid. De gefrustreerde fokhengst hinnikt. De baviaan trekt het pistool. Het gezag, walgend van zoveel decadentie, staat pal voor de hygiëne. Vervolgens zoent de burgervader tweehonderd-twintig vrouwen.

Wat doet de burgemeester van Den Haag wanneer hij de Russische ambassadeur ontmoet? Dan geniet hij van de omhelzing. Dan laat hij zich dankbaar knuffelen. Dan kan geen baard hem te stoppelig zijn. Zijn vertoon van morele verontwaardiging is alleen voor binnenlands gebruik. Zodra het om de verkoop van een kantoorcomplex gaat, likt hij desnoods, van top tot teen, de hele Arabische handelsmissie. Zolang het vrouwtje maar tevreden is. Ook R. de Wit, commissaris van de koningin in Noord-Holland, geneert zich niet om in het openbaar weer de deugd en het gezonde huwelijksleven te propagieren. Hij was in de raadsvergadering van Amsterdam om er de procedure te bespreken die bij de benoeming van een nieuwe burgemeester gevolgd zou moeten worden. Twee eisen stelde De Wit aan de sollicitant: hij moest kunnen optreden als handhaver van de rechtsorde en gehuwd zijn. Opnieuw paradeert hier, onbeschaamd, de soldateer hand in hand met de moraal. Straks moeten kandidaten bovendien blond zijn en Ariër. Het huisvadercomplex heeft zich weer aan de mottenballen onttrokken. 'Als een burgemeester een goede partner heeft,' vertelde De Wit, 'heeft dat het effect. . . in een goede verhouding is het hebben van een goed klankbord thuis een belangrijke zaak. Ik weet dat het modieus is dat te ontkennen, maar ik zeg klink en klaar wat ik denk. Ik zeg dit vanuit mijn eigen dankbare ervaring.' Vrouwtje tevreden, althans over het mannetje. Het is modieus, aldus De Wit, te beweren dat je als vrijgezel of

homoseksueel tot iets anders groepen zou kunnen zijn dan tot schoenpoetser of winkelbediende, laat staan tot een deftig luitzenbaantje als het zijne. Het is de gewoonste zaak van de wereld dat een fatsoenlijke burgerman klink en klaar zegt wat hij ervan denkt.

Gelukkig reageerden sommige gemeenteraadsleden hoonlachend op De Wits fossiele, he-laas weer zo modieuze gezagsobsessie. 'De echtgenote van de commissaris die op de publieke tribune zat,' voegde Het Parool fijntjes aan het verslag van de bijeenkomst toe, 'zal zich waarschijnlijk hebben geërgerd aan het feit dat de Amsterdamse raad zo weinig ontzag had voor gezag.' Mevrouw de commissaris. Het brave klankbord van me-

neer. En schreef H.N. Boon, die tot tweemaal toe ambassadeur in Rome was en permanent vertegenwoordiger bij de Navo in Parijs en Brussel, in deze krant niet dat Max van der Stoep, benoemd tot permanent vertegenwoordiger bij de Verenigde Naties, in de Veiligheidsraad 'niet optimaal' zou kunnen functioneren omdat hij niet getrouwd is?

'Tengevolge van zijn huiselijke omstandigheden is niet voor te stellen hoe hij de in de VN belangrijke sociale kant zal klaren. Hier dient een eresaluut gebracht te worden aan decheidende permanent vertegenwoordiger, wiens gastvrije huis een centrum was, waar zakelijkheid en gezelligheid met behulp van een toegewijde gastvrouw tot een harmonisch geheel waren gesmeed.'

Het gezin als hoeksteen van de samenleving, de vrouw als hoeder van de huiselijkheid, opnieuw verkondigd door burgervaders, commissarissen en militaire attachés. De vergrijsde, bange regenten doen hun mond weer open. Humorloos slaat de vertrutting toe. Harmonisch, toegewijd, gezellig. Ze hebben ook veel te lang moeten zwijgen. Drie signalen van morele herbe-wapening in één maand: er heerst een klimaat waarin ze *eindelijk* weer durven. De zedenprekers zijn volop onder ons, openlijk, ongehinderd door beschaving en tolerantie, die luxe en franje van vóór de crisis.

Voor de meeste jongeren is dit wonen in een groep een erg moeilijke opgave. We hebben in onze opvoeding veel te weinig geleerd om dingen met anderen te delen en samen iets te organiseren. We hebben meer geleerd om steeds *béter* te moeten zijn dan anderen en verantwoordelijkheden op anderen af te schuiven. We missen dikwijls het vertrouwen in elkaar, dat nodig is om iets met elkaar op te zetten. De oudere mensen hebben te veel *vóór* ons gedacht en *vóór* ons geregeld en hebben veel te weinig vertrouwen in jongeren.

Daarom zijn de meesten van ons al helemaal niet in staat om in een *kommune* te leven. Dat is een nog verder gaande manier van samenwonen. Want in een *kommune* deel je je hele hebben-en-houden met elkaar en doe je zoveel mogelijk samen. Zo staat het althans in de boekjes. Maar in de praktijk pakt het dikwijls wel anders uit. Het afschaffen van persoonlijk bezit is niet zo moeilijk als je zelf niets bezit. Dan kun je er ook niet veel bij verliezen.

En stel dat je al je bezit onder elkaar zou verdelen, dan zou je daarmee nog niet de ongelijkheid tussen elkaar hebben afgeschaft. Iedereen draagt tenslotte z'n eigen verleden en opvoeding mee. De ongelijkheid in onze maatschappij zit ingebakken komt langs een achterdeurtje ook de *kommune* binnen.

Je ziet dan ook dat men in een *kommune* meestal geen afstand doet van *alle* persoonlijk bezit of van alle inkomsten. Meestal wordt er één gemeenschappelijke pot gevormd voor bepaalde uitgaven.

In de meeste *kommunes* is men sterk bezig met de onderlinge relaties. Het is vaak een ongeschreven regel dat iedereen een zo goed mogelijke relatie onderhoudt met alle anderen. In de meeste *kommunes* durft men vrij openlijk met elkaar te praten over problemen als trouw, ontrouw, seks, jaloezie en de ellende die daaraan dikwijls verbonden is. Het vraagt van mensen erg veel inzet, maar kan ook veel bijdragen aan een sterke persoonlijke ontwikkeling.

Het gewone huwelijk raakt steeds meer uit de mode. De mensen krijgen in de gaten dat geen enkel huwelijk voor echtscheiding veilig is, hoe sterk men zich ook verantwoordelijk voelt en hoe verliefd men ook op elkaar is geweest. Veel huwelijksbootjes slaan al lek bij het eerste briesje. Je kunt dat zien aan het aantal echtscheidingen dat hand over hand toeneemt.

(Uit: G. Donkers e.a.: *Seks is meer*... Nijmegen 1980)

15. Welke bezwaren tegen het traditionele kerngezin worden hier aangevoerd?
16. Welke alternatieven worden genoemd?
17. Wat vind je zelf van die alternatieven?
18. De beweringen in de laatste alinea zijn wel héél stellig. Ga eens na of de schrijver gelijk heeft aan de hand van de cijfers over huwelijkssluitingen en echtscheidingen in par. 1 van hfd. 1. Gebruik ook de tabel II uit par. 3 van hfd. 5.

Eindopdrachten

1. Toetsing van de hypothese.

Aan het eind van hoofdstuk één heb je een aantal voorlopige antwoorden geformuleerd op de vragen uit de inleiding. Ga nu na of jouw antwoorden na het onderzoek veranderd moeten worden.

2. Toekomstige ontwikkelingen.

Je hebt nu hopelijk een beeld gekregen van tegenwoordige opvattingen en praktijken met betrekking tot huwelijk, gezin en seksualiteit en van de veranderingen op die gebieden in deze eeuw.

Probeer nu een voorspelling te doen over ontwikkelingen tot het jaar 2000.

Het gaat om de volgende punten (zowel opvattingen als praktijken)

- beleving seksualiteit;
- abortus;
- buitenechtelijke geboorten;
- alternatieve samenlevingsvormen;
- houding t.a.v. homofilie;
- gezinsgrootte;
- officiële huwelijkssluiting;
- huwelijksleeftijd;
- beroepsarbeid gehuwde vrouw;
- rollenpatroon man/vrouw;
- sociale controle van buurt en/of familie;
- zelfstandigheid kinderen;
- gemengde huwelijken;
- echtscheiding.

Paginagrote advertentie verschenen in diverse dagbladen in eerste week van maart 1983. Uit de tekst onder andere: 'Waarom zou je zoiets leuks en lekkers als kokkerellen aan een ander overlaten?' en 'Bovendien, de afwas kun je altijd nog gezellig samen doen!'

De vraag is: Waarom hoor je vrouwen zo zelden praten in termen als 'zoiets leuks en lekkers als kokkerellen'?

De plaats van de man is in de keuken.

VOORRAAD POTJE

6:-

EIERSNIJDER

5:-

DEEGPLANK EN DEEGROLLER

34:- en 6:-

FLES

3:-

1.50

12:-
per stel

5:-

4.50

1.25

2.50

DIVERSE SNIJPLANKEN

7.50
14:- en 21:-

RONDO
64:-

SNOEPPOT

12:-

VERGIET

19.90

Vroeger deden mannen zelden klusjes in huis. Zelfs een lekkende kraan lieten ze aan de vakman over. Moet je ze nu 'ns zien doe-het-zelfen. En heus niet alleen omdat zelf doen goedkoper is.

Ze hebben de beschikking over het meest fantastische gereedschap, waarmee ze zich een echte professional kunnen voelen. Zo is klusjes doen een plezierige vrijetijdsbesteding geworden.

Met koken gaat 't ook die kant op. Als je ziet wat een handig gereedschap wij voor je hebben, en hoe weinig dat kost, is het eigenlijk een wonder dat er al niet veel méér mannen in hun keuken staan. Want waarom zou je zoiets leuks en lekkers als kokkerellen aan een ander overlaten?

Wij hebben alles om 't je makkelijk te maken. (Zelfs een kookboek.) Voor prijzen waar je geen maaltijd voor hoeft over te slaan. Want met keukenspullen zijn we net zo slim als met onze banken, kasten, bedden en keukens.

Wij laten vrijwel alles naar eigen ontwerp fabriceren, in grote hoeveelheden, en we verkopen dat rechtstreeks in onze eigen winkels.

Vandaar die onmogelijke prijzen. 't Maakt ons echt niet uit wie er in de keuken staat, als je er maar plezier aan beleeft.

Bovendien: de afwas kun je altijd nog gezellig samen doen. Smaklig måltid!

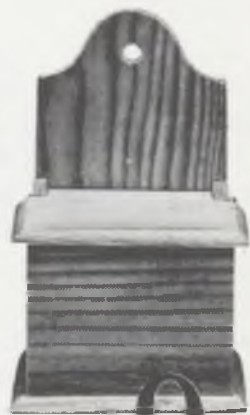
ARON

30:-

12.50

AMANDEL MOLEN

MEELDOOS

9:-

FANFAR
86:-

VOORRAAD POTJE

5:-

34:- 6.50 18:- 14:- 14:- 17:- 25:-

moraal overheerste. Daarom de doelstelling:

– de leerling moet kunnen beschrijven dat non-conformisme t.a.v. een heersende moraal op grote problemen stuit, zeker als die heersende moraal een belangrijke rol speelt in het partij-politieke systeem. Aanpassing is dan dikwijls de enige mogelijkheid.

In dit verband gaat het vooral om de vragen: 21 en 22.

2e deel van les 4 t/m les 6

De positie van de vrouw t/m De veranderinge vaderrol (par. 8 t/m 11). Deze paragrafen zou men 'rolpatronen onder spanning' kunnen noemen.

Specifieke doelstellingen:

– de leerling moet de heersende opvatting kunnen beschrijven over de rol van de vrouw: moeder, huishoudelijk werk, probleem van de gehuwde werkende vrouw.
– de leerling moet verband kunnen leggen tussen werktijdverkorting en de rol van de vader.

Lesprocedure voor deze lessen:

Instap (ongeveer halve les): liedje Speenhof. Analyse van plichten (nb géén rechten blijkbaar). Conclusie: Hoe is dus de rol van de vrouw? Huiswerk voor les 5: opdrachten 27, 28, 29.

les 5

Korte bespreking van het huiswerk, vervolgens uitvoeren van één van de opdrachten genoemd onder de titel *Opdrachten bij par. 8, 9, 10, 11* (zie eind Hfd. 4). Deze opdrachten hebben een tweeledig doel:

– zelf werken met aangeboden informatie,
– beoordeling van een situatie.
Indien tijd en mogelijkheid aanwezig dan zeker gebruik maken van interview (opdracht V).

les 6

Deze les kan in het teken staan van de vraag: Is vooruitgang op technisch en economisch gebied van invloed op menselijke verhoudingen?

Huiswerk: doorlezen par. 10 en 11 met als hoofdvraag: Zoek argumenten voor de stelling: tegen het eind van de jaren '50 kan het traditionele rollenpatroon onder spanning komen te staan.

Lesprocedure:

– inventarisatie van de gevonden argumenten
– discussie/onderwijsleergesprek over de vraag: waarom zijn de gevonden argumenten *voorwaarden* voor verandering in het rollenpatroon?
– terug naar de centrale vragen (van de inleiding) en de eigen hypothese (zie opdracht 32).

Hoofdstuk 5 en 6

Veranderingen sinds de jaren zestig

6 lessen

Specifieke doelstellingen: de leerling moet

– de veranderingen op economisch en maatschappelijk gebied sinds de jaren zestig kunnen beschrijven
– relatie kunnen leggen tussen deze veranderingen en die in het waarden- en normenpatroon.

Lesprocedure

Instap tot dit onderdeel: thuis maken van de vragen 1 t/m 5.

De docent moet nagaan of de leerlingen met eigen woorden de betekenis van de jaren zestig kunnen beschrijven. Om dit te toetsen kan dienen het maken van een opstel met één van de volgende titels:

– verdergaande democratisering van de samenleving
– het uithollen van autoritaire gezagstructuren

– onderwijs en bewustwording

– het enge corset van de bureaucratie

– of titels van gelijke strekking

Het maken van opstellen gebeurt in de les (dus maximaal 40 minuten) omdat het vooral gaat om reflexie en niet om de vaardigheid van het maken van een opstel.

De docent kan eventueel ook gebruik maken van een onderwijsleergesprek om de kenmerken van de jaren zestig op bord te krijgen.

2e en 3e les

In deze lessen komen de slotvragen (eind Hfd 5) centraal te staan; de opdrachten hangen heel nauw samen. Het moet de leerling namelijk duidelijk worden dat

Toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van seksualiteit, huwelijk en gezin

– meer jongeren zullen reeds in hun vroege puberteit geslachtsgemeenschap plegen;
– het aantal individuen, dat in de loop van zijn leven met meer dan één partner seksuele gemeenschap pleegt, zal eveneens relatief stijgen;
– niet beoogde zwangerschap zal, dankzij ruimer beschikbaarheid van anti-conceptualia en toenemende kennis in sexualibus, minder gaan voorkomen;
– in zoverre onbedoelde zwangerschap blijft optreden, zal zij meer dan tot dusver worden afgebroken (morning-after-pil, abortus);
– buitenechtelijke geboorte en gedwongen huwelijk zullen (dus) een geringere frequentie krijgen, hoewel wat de buitenech-

telijke geboorte betreft moet worden gerekend met de aspiratie van sommige vrouwen, wel een kind, maar geen man te hebben;
– jongeren, daarin bijgevalen door kleine aantallen ouderen, zullen toenemend experimenteren met leefmodellen, die alternatieven zijn voor huwelijk en gezin, maar veel frequenter paarrelaties aangaan, die, hoewel in het teken van de voorlopigheid staande, in feite een anticiperen inhouden op het huwelijk;
– de 'huwelijksdwang' zal zwakker worden dan op het ogenblik nog het geval is, dat wil zeggen, dat, én het vrijgezel-zijn, én de homofiele paarvorming minder onverhulde zowel als verhulde tegenkanting gaan vinden;
– de vanuit de samenleving uitgeoefende

continuïteit en verandering samengaan en dat verandering zo z'n problemen kent.

Opdracht B heeft vooral tot doel een aantal voorlopige antwoorden uit te lokken, die dan in hoofdstuk 6 nader ter sprake komen. Met andere woorden: de antwoorden op deze opdrachten kunnen als instap dienen voor de behandeling van hoofdstuk 6.

De procedure van de volgende 3 lessen is dan als volgt:

4e les

Met behulp van genoemde opdrachten ontdekken leerlingen dat in het begin van de jaren zestig de gezagsstructuren nog sterk autoritair waren.

Het verdient aanbeveling deze opdrachten klassikaal te bespreken en uitstapjes te maken naar de voorlopige antwoorden van enkele leerlingen, waarbij een eventueel spontaan ontstane discussie niet uit de weg gegaan moet worden.

5e en 6e les

In deze lessen zoeken de leerlingen naar voorbeelden waaruit de veranderingen in het waarden- en normenpatroon blijken. Hiertoe kunnen de volgende opdrachten dienen: 6, 8, 9, 12, 13, 18. Dit alles mondt uit in de finale toetsing van de hypothese.

In de laatste les van deze cyclus kan ten slotte aandacht besteed worden aan de vragen over de toekomst. Uiteraard moeten ook dat zeer voorlopige antwoorden blijven, maar als de leerling de lessen begrepen heeft, moet hij toch in staat geacht worden, enige trends aan te geven.

(Zie hieronder G.A. Kooy; Seksualiteit huwelijk en gezin in Nederland. p. 276, 277)

onverholen en verholen dwang tot voortplanting van gehuwden zal eveneens verminderen;

– voor de overgrote meerderheid van de bevolking blijft het huwelijk een begeerde vorm van eigen bestaansverwerkelijking, zij het voor een toenemend deel van die meerderheid niet als een band met de implicatie van gezinsvorming;

– de huwelijken zullen toenemend heterogaam zijn wat betreft de afkomst van de partners;

– de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk zal weinig verschillen van de huidige;

– de imperatief van het mannelijk kostwinnerschap en de 'complementaire' imperatief van de vrouwelijke verantwoordelijkheid en zorg voor de huishouding zullen toenemend hun betekenis verliezen; daarvoor zal in de plaats treden de regel, dat man en vrouw beiden bijdragen tot de inkomensverwerving en ook beiden zich met de huishoudelijke zorg belasten;

– werktijdverkorting zal met zich meebrengen, dat de partners thuis meer tijd beschikbaar hebben; omdat enerzijds allerlei gespecialiseerde instellingen traditionele huiselijke activiteiten zullen overnemen (bereiding van maaltijden, de was e.d.), wordt het dagelijkse huishoudelijke takenpakket echter belangrijk lichter; daar staat weer tegevoer, dat, deels vanwege een enorme stijging van de door ambachtslieden gepresenteerde rekeningen, voor een ander deel wegens de erin gevonden creatieve bevrediging nog veel meer het zgn. doe-het-zelfen in zwang zal geraken;

– zo man en vrouw kinderen wensen, dan zal het aantal dat zij krijgen, toenemend slechts één of twee bedragen, mede, omdat de idee als zou het enig kind in een pedagogisch ongunstige situatie verkeren, zal wegebben naarmate kinderdagverblijven en kleuterscholen algemener gebruik gaan vinden;

– de huwelijks- en gezinsintegratie zal toenemend een louter subjectieve zijn, hetgeen wil zeggen dat de beide partners of de partners en hun kinderen steeds minder bijeen zullen worden gehouden door ook eigenbelang en externe sociale controle (pressie door bijv. familie, burens en/of kerk); daarmee zal overigens de mate, waarin de gezinsleden erin slagen aan allerlei gemeenschappelijke activiteit genoeg te beleven, toenemend bepalend zijn voor de huwelijks- en gezinscontinuïteit;

– steeds meer jongeren zullen zich omstreeks hun 18de levensjaar losmaken van het ouderlijk huis, hetgeen er, naast het slinkend kindertal, toe bijdraagt, dat de duur van het gezinsleven bij een toenemende individuele levensduur, krimpt;

– ernstige conflictsituaties tussen huwelijkspartners en binnen gezinnen zullen toenemend leiden tot vraag naar deskundige hulpverlening (echtparen- en gezinsbehandeling door speciaal opgeleide therapeuten);

– niettegenstaande de groeiende omvang van deskundige hulpverlening bij zich voordoende relatieproblematiek, zal het aantal echtscheidingen aanzienlijk toenemen, waarbij een echtscheidingsniveau, zoals nu reeds in Amerika bereikt, geenszins tot de onmogelijkheden behoort;

– echtscheiding zal evenwel minder dan nu nog het geval is rancune teweegbrengen, hetgeen ten goede zal komen aan de geestelijke gezondheid van kinderen, wier ouders van hun huwelijk geen leefbare verhouding wisten te maken;

– vrij veel gescheidenen, in het bijzonder uit de jongere leeftijdsgroepen, zullen hertrouwen, maar de kans is groot dat onder hen in toenemende mate een nieuwe duurzame relatie wordt gezocht zonder legalisatie ten stadhuisse.

(uit G. A. Kooy, *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland, Deventer 1975. p. 276, 277*).

a welke verandering constateer je; b omschrijf duidelijk waardoor die verandering tot stand is gekomen.

Je redenering moet minstens drie elementen bevatten waarmee je die verandering duidelijk maakt.

5 Stel: je krijgt de opdracht door middel van interviews te onderzoeken welke veranderingen zich de laatste 20 jaar zoal hebben voorgedaan in het denken over huwelijk, sexualiteit en gezin. Bovendien wordt vastgesteld dat dit interview minimaal vijf vragen moet omvatten.

Maak deze vragen en leg uit waarom je juist naar deze aspecten vraagt (bedoeld wordt dus dat in elke vraag een bepaald aspect aan de orde moet komen).

6 *Bewering:* Er is een relatie tussen welstandpositie en de mogelijkheid om sociale controle te ontduiken

Toon met voorbeelden aan of deze bewering al dan niet juist is.

7 Van anti-conceptionele techniek kon iedereen op de hoogte zijn in de jaren '30. Toch is er pas vanaf de jaren '60 op ruime schaal van gebruik gemaakt. Geef hiervoor een uitvoerige verklaring.

8 *Bewering:* Bij toenemende vrouwenemancipatie zullen er meer echtscheidingen voorkomen. Geef met goed doordachte argumenten aan of je het al of niet eens bent met deze bewering.

Kroniek

Afficheserie De Kunst van het moederschap

De afficheserie 'De kunst van het moederschap' is een uitwerking van de gelijknamige tentoonstelling in het Frans Halsmuseum van eind 1981.

Op 15 affiches worden chronologisch ontwikkelingen in huwelijk en gezin aangegeven, waarbij op de bovenste helft van ieder affiche een 19e eeuwse taferel wordt afgebeeld (met teksten) en op de onderste helft de hedendaagse variant van het betreffende onderwerp. Het geheel ziet er zeer aantrekkelijk uit en de prijs is een raadsel.

De serie kunt u bestellen door overmaking van f 17,50 op giro 751 t.n.v. DOP, postbus 20014, 2500 EA Den Haag onder vermelding van het bestelnummer 50.825.

Extra handleidingen kosten f 2,50 per stuk, te bestellen door overmaking op dezelfde gironummer onder vermelding van het bestelnummer 50.826.

Voorstel voor een proefwerk

1. Behandel 5 verschillen tussen gezinnen uit ongeveer 1930 en gezinnen nu.

2. In de loop van de jaren is men in Nederland anders gaan denken over huwelijk en gezin:

a wanneer ongeveer is sprake van een heel duidelijke verandering en geef daarbij aan waaruit die verandering bestaat;

b geef drie oorzaken van deze verandering;

c leg uit (met voorbeelden) dat er verband bestaat tussen technologische veranderingen

en het normen- en waardenpatroon in de samenleving.

3 In Nederland spreekt men van een verzuiilde samenleving;

a geef een omschrijving van het begrip verzuiilde samenleving

b leg uit met voorbeelden of je zo'n samenleving als voordeel of als nadeel moet beschouwen.

4 In 1930 was een gemengd-kerkelijk huwelijk volstrekt ondenkbaar in vele kringen. In 1983 denkt men daarover wel iets anders:

Commissie van voorbereiding voor post-academisch onderwijs op het gebied der letteren

Universitaire Nascholingscursussen Geschiedenis 1983-1984

1. Kwantitatieve aspecten in de geschiedenis
2. Locale en regionale geschiedenis i.s.m. het gemeente archief Nijmegen
3. Sporen zoeken in de regio
4. De geschiedenis van culturele minderheden in Nederland
5. Slavernij en vrije arbeid in de Grieks-Romeinse oudheid
6. Ontwikkeling en emancipatie van arbeiders, Nederland 1815-1915
7. Het patriciaat in de M.E.
8. Het onderwijs in de Holocaust
9. De economische politiek in Nederland tijdens het interbellum

10. Nederland tijdens bezetting en bij de opbouw na 1945
11. Ontwikkelingen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis
12. Ontwikkelingen en gebeurtenissen uit de geschiedenis van Nederland 1940-1949
13. Nederland van 1940 tot 1949
14. Geschiedenis van Nederland 1939-1949
15. De Verenigde Staten van Amerika in de jaren 1917-1949
16. De Verenigde Staten 1917-1949
17. De Verenigde Staten van 1919-1949
18. De Verenigde Staten 1917-1954
19. De geschiedenis van de V.S. 1865-1965
20. Museumbezoek I
21. Museumbezoek II

De cursussen over Nederland en de VS zijn per stad iets verschillend van opzet, zoals u ziet.

Welke cursussen er daadwerkelijk plaats zullen vinden hangt af van het aantal inschrijvingen: alléén de cursussen waarop vóór 1 juli a.s. meer dan tien cursisten hebben ingetekend zullen doorgaan.

Een brochure met beschrijvingen van de afzonderlijke cursussen is gratis verkrijgbaar bij: PAO Letteren, t.a.v. drs. H.T. Boonstra, postbus 7161, 1007 MC AMSTERDAM. tel. 020 - 548.3021.

Recensies

School en didaktiek

Paul Offermans, *Drie werelden na 1945*. Stichting Publikaties SOF, Nijmegen 1982, 232 blz., prijs f 15,—.

Na de in samenwerking met Bernt Feis geschreven bestseller *De Geschiedenis van het Gewone Volk van Nederland*, heeft geschiedenisleraar Paul Offermans een nieuw boek gepubliceerd, *Drie Werelden na 1945*. Het is, opnieuw, aantrekkelijk geprijsd en wat verzorgder uitgevoerd dan het vorige. Blijkens de inleiding richt Offermans zich tot de geïnteresseerde leek, die een inzicht wil krijgen in de patronen van de recente geschiedenis, en de bovenbouwklassen van Havo en Vwo. Hier wil ik het boek in die laatste kwaliteit, als schoolboek, bespreken.

Drie werelden na 1945 is opgedragen aan de vier IKON-journalisten die vorig jaar in El Salvador werden vermoord 'door het imperialisme van de Verenigde Staten', waarmee de toon van het boek op adequate wijze is gezet. In zijn voorwoord verklaart de schrijver, dat naar zijn mening de rode draad door de na-oorlogse geschiedenis bestaat uit de 'historiese en wereldomvattende strijd' tussen het westerse imperialisme en zijn tegenpool, het communistische machtsblok onder Russische leiding (p. 7). Een strijd waarvan bovenal de Derde Wereld het slachtoffer is geworden. Deze botsing tussen twee economische, politieke en militaire systemen wil hij beschrijven in hun naakte gedaante, zonder de hierbij veelvuldig

gebruikte ideologische frasen. Offermans verklaart zijn inspiratie vooral gevonden te hebben bij de zgn. revisionisten. Deze historische school verzet zich tegen het beeld van de Koude Oorlog waarin de Verenigde Staten als een St. Joris op de bres staan voor vrijheid en democratie tegenover de Russische draak, die met deze waarden korte metten wil maken.

Het resultaat van deze uitgangspunten is een ruim tweehonderd bladzijden lange tocht langs de brandhaarden in de wereld waar de grootmachten hun, inderdaad niet altijd even zachtzinnige, hand hebben doen voelen in de afgelopen vijftig jaar. De gekozen invalshoek heeft geleid tot een aanzienlijke accentverschuiving ten opzichte van de meer traditionele schoolboeken. Van de negen hoofdstukken gaan er twee over de Sovjetunie en haar satellieten, anderhalf over Azië, waar vooral China veel aandacht krijgt, en zijn Afrika en Latijns-Amerika met ieder één hoofdstuk bedeed. Het voorlaatste hoofdstuk, het langste, is gewijd aan de wapenwedloop en het verband met de onderontwikkelingsproblematiek. De Verenigde Staten komen op diverse plaatsen aan de orde. Het zal duidelijk zijn dat voor West-Europa, met uitzondering van Berlijn in de afgelopen decennia juist niet het strijdtoneel der grootmachten, weinig plaats is ingeruimd.

De aantrekkingskracht van *Drie werelden na 1945* schuilt in de straffe ordening van het verhaal rond het centrale thema. Met krachtige analyses weet de schrijver telkens de gebeurtenissen te plaatsen in het kader van de zich ontwikkelende belangen van de grote naties. Daarmee neemt Offermans impliciet stelling in het debat

over de leerstofselectie, zoals dat onder andere in de kolommen van dit blad loopt. Hij laat op mijns inziens overtuigende wijze zien, dat een herkenbaar en daardoor makkelijker te verwerken thema zich heel goed laat combineren met een grote verscheidenheid van behandelde onderwerpen. De bekende suggestie dat beperking van de leerstof tot een wat provincialistische kijk op de wereld zou leiden, wordt hier afdoende weerlegd.

Een beetje té afdoende zou ik bijna zeggen. Er is immers nog een tweede element in het keuze-debat. Dat concentreert zich rond de vraag of de onderwerpen voor het geschiedenisonderwijs niet wat meer zouden moeten aansluiten bij de ervaringswereld van de leerlingen, kortom wat dichter bij huis gezocht moeten worden. In tegenstelling tot de gebruikelijke gang van zaken blijkt Offermans, deze tweede vraag met een nadrukkelijk 'neen' te beantwoorden, alweer impliciet overigens. Ik wees er al op dat voor West-Europa in dit boek weinig plaats is ingeruimd. Ook Nederland komt nauwelijks aan bod — zeven keer om precies te zijn, vijf keer in verband met Indonesië (pp. 19, 55, 58/59, 77, 198) en verder om te melden dat de CPN na de oorlog tien procent van de stemmen trok (p. 21) en dat ons land met een contingent soldaten haar steentje heeft bijgedragen in de Korea-oorlog (p. 71).

Ik moet bekennen wel enige moeite te hebben met het feit dat na behandeling van dit boek het Havo-Vwo-diploma wordt uitgereikt aan iemand die in detail op de hoogte is van de betekenis van Salvador Allende voor de geschiedenis van Chili, maar niet weet wie Drees is. Nu het er alle schijn van heeft dat de welvaartsstaat een

aanzienlijk korter leven beschoren is dan de afgelopen twintig jaar werd verondersteld, een gegeven waarmee iedere leerling maar al te direct te maken heeft, kan het misschien geen kwaad de groei en bloei van dit merkwaardige fenomeen voor de jeugd nog eens nader uiteen te zetten. Daarmee wordt echter een geheel ander boek verondersteld dan Offermans nu geschreven heeft; terug dus naar *Drie Werelden na 1945*, waar ook nog wel wat andere dingen op aan te merken zijn.

Dat er bij de ferme wijze waarop Offermans zich een weg baant door het historische bos wel eens wat spaanders vallen, is onvermijdelijk. Dat deze allemaal aan één kant van het pad terechtkomen is minder fraai. Zo memoreert hij terecht in het kader van de Algerijnse bevrijdingsoorlog het feit dat de Fransen zich daar schuldig maakten aan marteling en moord (p. 110). Dat de Algerijnse bevrijdingsbeweging FLN voor deze middelen evenmin terugschrok, is blijkbaar niet terzake. De 'ware volksopstand' waarvan Offermans spreekt, heeft zich lange tijd slechts door intimidatie en terreur van aanhang onder de Algerijnen zelf kunnen verzekeren. Datzelfde geldt voor zijn beschrijving van de omwenteling in Iran (p. 225). Natuurlijk was de Sjah een boef, maar om nu te eindigen op de vrolijke noot van een 'algemene volksrevolutie' is toch wat al te simpel. Een boek, ook een schoolboek, dat vooral de problemen van de Derde Wereld behandelt, kan toch niet voorbij gaan aan het feit dat tenminste een deel van de ellende daar wordt veroorzaakt door zich in revolutionair tenue hullende lieden. Suriname is hiervan alleen maar het meest recente voorbeeld.

Helaas zijn dit niet de enige gelegenheden waarbij de schrijver zijn belofte vergeet om de ideologische mist te doen optrekken. Zo onthult hij ons weliswaar 'het ware karakter' van het Marshall-plan (p. 28), maar later wil hij ons doen geloven dat de verbale stormloop van de Eisenhower-regering tegen New Deal en Fair Deal ook in daden werd omgezet (p. 83). Het interessante was nu juist dat de Republikeinen, in weerwil van hun propaganda, het door hun Democratische voorgangers opgebouwde systeem van overheidsingrijpen en sociale wetgeving in wezen onaangetast lieten. Ook leidt het doorgronden soms tot onnodige complicaties. Om het McCarthyisme te verklaren is het overbodig een ingewikkeld betoog over de dalende koopkracht in 1953 te houden (p. 82). McCarthy was toen immers al drie jaar bezig met zijn leugencampagne. Een algemene aanduiding van het oververhitte Koude-oorlogsklimaat in de Verenigde

Staten en de Koreaanse oorlog zijn ruim voldoende.

Tegen de achtergrond van de historisch-materialistische werkwijze is het des te opmerkelijker dat Offermans vervalt in een belangrijk bezwaar dat tegen het traditionele schoolboek kan worden aangevoerd, namelijk de prominente aanwezigheid der historische persoonlijkheden. Op klassieke wijze zien we weer alle bekende acteurs de revue passeren – Roosevelt, Stalin, Churchill, Mao en Castro –, enfin u kent ze wel, zij allen krijgen ook hier de centrale plaats die hen altijd wordt toebedeeld. Alleen zijn, dat was te verwachten, de rollen nu omgedraaid. Weliswaar toont Offermans een zekere achterdocht tegen alle grote mannen, maar in navolging van de revisionisten krijgen de 'linkse' leiders van hem doorgaans het voordeel van de twijfel; 'omstandigheden' hebben hen veelal tot hun kwalijke daden gebracht. In tegenstelling tot de alom aanwezige leiders, blijven 'de verdrukten, de onmachtigen, de armen', voor wie Offermans partij zegt te kiezen (p. 8), in dit boek doorgaans een abstracte grootheid. Zij worden telkenmale geslagen en vertrapt door plaatselijke kapitalisten of bureaucraten, die naar de pijpen van respectievelijk de Verenigde Staten of de Sovjetunie dansen. In feite bedrijft Offermans geschiedschrijving 'van bovenaf'.

Een andere bekende misvatting is, dat men door soepel gebruik van de diverse 'ismes' de geschiedenis in de greep kan krijgen. Begrippen als kapitalisme, communisme, socialisme, maar ook imperialisme, militarisme en racisme, grijzen de lezer van vrijwel elke pagina tegemoet. Terecht merkt de schrijver op (p. 124) dat men in Afrika met de tegenstelling kapitalisme versus socialisme niet goed uit de voeten kan. Maar wat daar in sommige landen aan varianten op beide systemen wordt uitgeprobeerd, blijft in het duister. Alleen voor China maakt hij een uitzondering: het arbeidspatroon en de levensstandaard van een landbouwcommune worden in detail beschreven (p. 178/79). Dit gemis is een direct gevolg van de algemene opzet van het boek. Doordat de auteur gekozen heeft voor het aantonen van de kwalijke rol van de grootmachten in de wereldpolitiek, dwingt hij zichzelf achter de talloze interventies, groot en klein, aan te rennen. Zo gauw de strijd om een bepaald land is gestreden, verspringt het beeld naar de volgende actiescène.

In verband hiermee moet ook iets gezegd worden over de politieke strekking van dit werk. *Drie werelden na 1945* steekt die politieke inslag niet onder stoelen of banken. Het is blijkbaar de bedoeling van de

auteur zijn lezers de ogen te openen voor het onrecht in de wereld. In de hier gepresenteerde opzet lijkt mij daarmee ook meteen de kous af te zijn. Telkenmale zien we verzetsbewegingen optreden, die nationale bevrijding nastreven. Maar alras verschijnt de zwarte slagschaduw van de beide grootmachten, Amerika en Rusland. Afhankelijk van de plaatselijke situatie laat de bevrijdingsbeweging zich in de armen van de ene dan wel de andere partij drijven, waarmee het betreffende land dan tot een van de twee mondiale invloedssferen kan worden gerekend. Onvermijdelijk zien we spoedig daarna de eerste raketinstallaties arriveren.

Omdat voor Offermans daarmee de zaak is afgedaan, blijkt de lezer met een wat treurig gevoel achter. Ik zou denken dat een links schoolboek ook wat anders aan de te bekeren jeugd dient te bieden. Dat de wereld een tranendal is, schijnt deze generatie maar al te goed te beseffen. In de politieke versie van Offermans lijkt de kans op verbetering, van welke aard dan ook, miniem. Een realistischer en wellicht ook hoopvoller beeld van de toekomst zou verkregen worden als hij zijn kader iets minder ruim had genomen en meer aandacht had besteed aan de ontwikkelingen in de diverse landen zelf, in plaats van zich te beperken tot de apocalyptische aanvaarding van twee maatschappelijke systemen.

M. Prak

NIEUW

Een veranderd beeld van ons verleden in:

Kantelend geschiedbeeld

Nederlandse historiografie sinds 1945

Redactie: W.W. Mijnhardt

In dit boek worden voor de eerste keer de historiografische verschuivingen van de laatste decennia in kaart gebracht, die een andere kijk op het verleden mogelijk hebben gemaakt.

Na een algemene inleiding worden behandeld:

de Opstand, de Gouden Eeuw, het stedelijk patriciaat, de sociaal-economische geschiedenis van de Republiek, cultuur- en ideeëngeschiedenis van de 17e en 18e eeuw, de Bataafse tijd, de industrialisatie, de periode rond de Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse koloniën. Bovendien een overzicht van de voornaamste sinds 1945 verschenen literatuur over de genoemde onderwerpen.

De auteur is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Instituut voor
Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

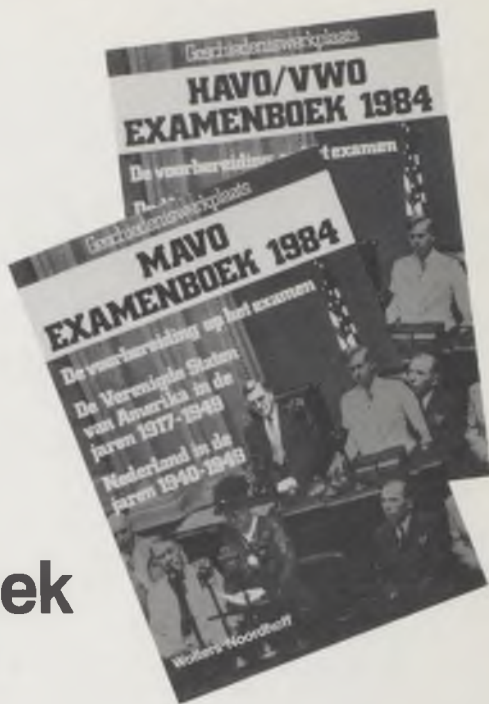

Bij de boekhandel

AULA BOEK

Nieuw!
Geschiedeniswerkplaats
Examenboeken 1984

Het Mavo-Examenboek is verschenen, het Havo/Vwo-Examenboek verschijnt binnenkort

Belangrijke kenmerken

Twee onderwerpen per boek

Per boekje worden *twee examen-onderwerpen* behandeld, zodat de leerlingen kunnen volstaan met de aanschaf van *één uitgave*.

Mavo- en havo/vwo-niveau

Zorgvuldig is per boekje *het niveau* bepaald; voor de beide versies zijn verschillende basisteksten en opdrachten gemaakt.

Geschiedeniswerkplaats-methodiek

De stof voor de beide examen-onderwerpen wordt aangeboden in een combinatie van *basisteksten met opdrachten, een chronologie* en een *begrippenlijst*.

Oefenen voor het examen

Beide onderwerpen worden afgesloten met een onderdeel: *Oefenen voor het examen*. In een aantal opdrachten, die vergelijkbaar zijn met de examen-opgaven, wordt de gehele stof van het betrokken onderwerp nog eens gerepeteerd.

Inhoud per deel

1 De voorbereiding op het examen

Hierin worden de leerlingen voorbereid op het examen en bekend gemaakt met de werkplaats-methodiek. Het een en ander wordt verduidelijkt met uitgewerkte voorbeelden. Ten slotte worden aanwijzingen gegeven voor de studie voor het examen en tips voor het werken tijdens het examen.

2 De Verenigde Staten van Amerika 1917-1949

Vier basisteksten met opdrachten bieden de stof aan. Daarna komt het onderdeel: *Oefenen voor het examen*, met opdrachten over de gehele stof. Tenslotte volgen chronologie en begrippenlijst.

3 Nederland in de jaren 1940-1949

Bij dit onderwerp wordt de stof aangeboden in drie basisteksten met opdrachten. Daarna volgen: *Oefenen voor het examen*, de chronologie en de begrippenlijst.

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij Wolters-Noordhoff bv, Postbus 58, 9700 MB Groningen, tel. (050) 16 23 13.

Serieoverzicht

Geschiedeniswerkplaats

J. Beetsma, P.A. Das, B. Pijlman

Mavo-Examenboek 1984

ISBN 90 01 33654 X 144 p. f 16,90

Docentenhandleiding

ISBN 90 01 33655 8 48 p. f 7,50

Havo/vwo-Examenboek 1984

ISBN 90 01 33656 6 144 p. f 16,90

Docentenhandleiding

ISBN 90 01 33657 4 48 p. f 7,50

Docentenhandleiding uitgebreid!

De Docentenhandleiding bevat dit jaar niet alleen een toelichting op en uitwerking van de proefexamens, maar eveneens de volledige uitwerking van alle opdrachten!

Van de docentenhandleidingen zijn geen gratis beoordelingsexemplaren beschikbaar.